

VII. Το τέλος των ομάδων: η διάχυση των συγκρούσεων και η γέννηση της αυτονομίας

Ε. Ποιες είναι οι αιτίες που βρίσκονται στη βάση της αυτοδιάλυσης του Ρ.Ο.; Μήπως, πέρα από τον άλυτο δυισμό, πρέπει να αναφερθούμε και στην κρίση της κεντρικότητας του εργατή μάζα; Κάτω από αυτή τη σκοπιά ποιές είναι οι πιο σημαντικές αλλαγές που γίνονται στο επίπεδο των αγώνων, των αντιστάσεων, των συγκρούσεων;

Α. Πιστεύω πως για να εξηγήσουμε τη διάλυση του Ρ.Ο. πρέπει να αναφερθούμε σε μια σειρά στοιχεία που δρουν ταυτόχρονα. Πριν απ' όλα υπάρχει ένα βασικό πολιτικό πρόβλημα, είναι το γεγονός ότι η δομή της ομάδας και το είδος του συγκεντρωτισμού που είχε επιλέξει δεν αντιστοιχούν πια όχι τόσο στην επέκταση της σύγκρουσης, όσο στην ανελαστικότητα που αυτή παίρνει σιγά-σιγά στο επίπεδο του εργοστάσιου. Στην περίοδο '71-'73 παρουσιάζεται μια έντονη επαναδραστηριοποίηση του συνδικάτου που καταφέρει να σταθεροποιήσει την συμβουλευτική δομή μεσ' τα εργοστάσια, καταφέρει να ανακτήσει κάποια εσωτερικά ερείσματα και να συντηρεί μια μισθολογική δυναμική γενικά παραδεκτή. Αυτά από δομική σκοπιά.

Μια πολιτική δύναμη σαν εκείνη του Ρ.Ο., η οποία σε τελευταία ανάλυση στηριζόταν πάνω στην πραγματοποίηση πολιτικών αλμάτων διαμέσου της δυναμικής των μισθολογικών αγώνων, η οποία γενικά στηριζόταν πάνω στη μαζική ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, μπαίνει σε μια φάση βαθιάς κρίσης από την οποία ουσιαστικά βγήκαν δύο τάσεις. Η πρώτη ήταν αυτή της αντιεξουσίας, η απόπειρα δηλαδή να πραγματοποιηθεί, να σταθεροποιηθεί, δια μέσου μιας δραστηκής ρήξης, ένα πολιτικό άλ-

μα, μια πιθανότητα, μια απόπειρα πολιτικής ανόδου μέσα στα εργοστάσια. Η δεύτερη τάση ήταν αυτή που υποστήριζε την δημιουργία της αυτονομίας, δηλαδή την δημιουργία ενός χώρου διάχυτης σύγκρουσης, πράγμα που θα μπορούσε να αποτρέψει την αντιπαράθεση ανάμεσα στην ανάγκη συγκεντροποιημένης σύγκρουσης και στην ακαμψία που επέβαλε στην εργατική τάξη η συνδικαλιστική κυριαρχία.

Δηλαδή η θεματική της αυτονομίας γεννιέται σε μια πρώτη φάση σαν τακτική απάντηση, σαν μια συνολική υποχώρηση σε σχέση με τον αναγκαίο συγκεντρωτισμό, για να δημιουργηθεί στη συνέχεια ένα πεδίο διάχυτης σύγκρουσης. Στην πρώτη φάση του προβληματισμού η συζήτηση παρουσιάζεται με τη μορφή ενός διλήμματος, μιας επιλογής ανάμεσα στη θεματική της αυτονομίας και στη θεματική της αντιεξουσίας. Σ' αυτή την πρώτη φάση θα μπορούσαμε να πούμε πως μέσα στο Ρ.Ο. υπήρχε μια, αν θες, αυτονομίστικη δεξιά και μια αντιεξουσιαστική αριστερά. Αυτή η αμφιταλάντευση διατηρείται για μια ορισμένη περίοδο ώσπου φτάνουμε στη Συνδιάσκεψη της Ρώμης τὸ '72 όπου μπήκε επιτακτικά η ανάγκη επιλογής ανάμεσα στις δυο τάσεις. Βέβαια οι πιο συνειδητοί σύντροφοι του Ρ.Ο. αποπειράθηκαν μια μεσολάβηση που να είναι ταυτόχρονα κι ένα θεωρητικό δῆμα προς τα μπρος. Θέλησαν να αποφευχθεί το δίλημμα της επιλογής. Αυτή η μεσολάβηση οδήγησε στο γράψιμο του *Κρίση του Κράτους-σχέδιο*. Η *Κρίση του Κράτους-σχέδιο* - πρέπει να το υπενθυμίσουμε - είναι ακριβώς ένα συνεδριακό ντοκουμέντο.

Τι ήθελα να πω με την «*Κρίση του Κράτους-σχέδιο*»; Ξεκινώντας από μια εσωτερική αναλυτική έκθεση της θεωρίας της αξίας, ήθελα να δείξω πως το πρόβλημα της πολιτικής μάχης, της μάχης για την εξουσία είναι ανάλογο με το βαθμό καπιταλιστικής κοινωνικοποίησης και αυτόνομης εξάπλωσης των εργατικών συμπεριφορών, δηλαδή δύο τάσεων που περιγράφονταν να δρουν κατά τρόπο παράλληλο και ταυτόχρονο. Το σπάσιμο της ανελαστικότητας, πραγματοποιημένο με αναλυτικούς όρους, που υπάρχει στη σχέση ανάμεσα στην καπιταλιστική ιδιοποίηση της αξίας και στη σχεδιοποιημένη οργάνωση της απόσπασης της υπεραξίας, αυτό ακριβώς το σπάσιμο άνοιγε το δρόμο για μια συνθετική θεώρηση του πολιτικού καθορισμού και της αυτόνομης εξάπλωσης των εργατικών συμπεριφορών. Η τεράστια καπιταλιστική συγκε-

ντροποίηση οδηγεί το Κράτος στο να επωμιστεί αυτοπρόσωπα και με πολιτικούς όρους, τη διαχείριση της απόσπασης της υπεραξίας. Από την άλλη μεριά η μεγιστοποίηση της αλλοτρίωσης, μια αλλοτρίωση δηλαδή που δεν μετριέται πια από την περίφημη «υλικότητα» του νόμου της αξίας, δηλαδή μέσα από την αποτίμηση της προσφερόμενης εργασίας σε σχέση με την αποσπώμενη υπεραξία, οδηγούσε στην κατανόηση της διάδοσης των ανατρεπτικών συμπεριφορών στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο.

Με την *Κρίση του Κράτους-σχέδιο* – ένα βιβλίο μαχητικό – προσπαθούσα να παρέμβω στη κρίση του Ρ.Ο. προσφέροντας μια διαμεσολάβηση – θεμελιωμένη θεωρητικά – ανάμεσα στις θέσεις της αντιεξουσίας και τις θέσεις της αυτονομίας. Αλλά αν αυτή η σύνδεση από θεωρητική σκοπιά μπορούσε να ειπωθεί με τους όρους που προανάφερα, με ποιους όρους θα μπορούσε να γίνει το ίδιο και από πολιτική σκοπιά, απ' τη σκοπιά της ανάλυσης των τάξεων, μ' άλλα λόγια με ποιους όρους θα μπορούσε να γίνει πράξη;

Η λύση δινόταν από το γεγονός ότι αυτή η αναλυτική τοποθέτηση επέτρεπε την ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης υπόθεσης, η οποία βασιζόταν σε μια πρώτη επισήμανση της μείωσης της επιθετικότητας του εργάτη μάζα: υπογράμμιζε δηλαδή την όλο και μεγαλύτερη σημασία των διαδικασιών της διάχυτης κοινωνικής αξιοποίησης, σαν θεμελιωδών διαδικασιών για την καπιταλιστική αναδιάρθρωση, και έδειχνε πως τα τυπικά στοιχεία του νόμου της αξίας, τα στοιχεία δηλαδή της υποταγής που στηρίζονται στη σύνθεση της αξίας, γίνονταν θεμελιώδη μέσα σ' αυτό το διαλυμένο κοινωνικό πλαίσιο που δημιουργούσε το κεφάλαιο στην πορεία της αναδιάρθρωσής του. Δηλαδή για να το πω ακόμα πιο απλά, η καπιταλιστική αναδιάρθρωση άρχισε να εντοπίζεται σαν μια κολοσσιαία επιχείρηση, που στρεφόταν ενάντια στη σύνθεση της εργατικής τάξης, μια επιχείρηση αποσύνθεσης της μορφής που είχε δημιουργήσει και καθορίσει η εργατική τάξη στη δεκαετία του '60.

Στη δεκαετία του '60 επικρατεί ο εργάτης μάζα, κεντρική φιγούρα της καπιταλιστικής παραγωγής, κεντρική φιγούρα της συγκεντρωμένης στο εργοστάσιο κοινωνικής παραγωγής της αξίας. Η καπιταλιστική αναδιάρθρωση εξ αιτίας της πολιτικής ανελαστικότητας ανάμεσα στην παραγωγή και την αναπαραγωγή, ήταν

αναγκασμένη να δοκιμάσει να απομονώσει τον εργάτη μάζα στο εργοστάσιο, μακριά από την διαδικασία κοινωνικοποίησης της παραγωγής και από την καινούργια εργατική φιγούρα που σιγά-σιγά ξαπλωνόταν στον κοινωνικό χώρο. Από την άλλη μεριά, στον ίδιο βαθμό που η διαδικασία παραγωγής διευρυνόταν κοινωνικά, ο νόμος της αξίας άρχιζε να λειτουργεί μόνο τυπικά, άρχιζε δηλ. να λειτουργεί όχι στη βάση της άμεσης σχέσης ανάμεσα στην ατομική εργασία και την αποσπώμενη υπεραξία αλλά στη βάση του συνόλου της κοινωνικής εργασίας. Το ερώτημα που βέβαια έμπαινε και που προσωπικά θέτω στη συνέχεια στη δουλειά μου (από το *Εργατικό κόμμα ενάντια στην εργασία μέχρι το Προλετάριοι και Κράτος*) είναι το εξής: αν αυτή η κοινωνική διάχυση της εκμετάλλευσης έχει τη δυνατότητα να υλοποιηθεί σε πολιτική υποκειμενικότητα. Αν ήταν δυνατό από τον εργάτη μάζα—μέσα σ' αυτή τη γενική διαδικασία που δημιουργήθηκε από την μείωση της πολιτικής του δύναμης και από την απομόνωσή του στο εργοστάσιο, και στή συνέχεια απο τη δημιουργία ενός πλέγματος παραγωγής διάχυτης στο κοινωνικό επίπεδο— αν λοιπόν μέσα από αυτό το πέρασμα ήταν δυνατόν να διασφαλιστεί η συνέχεια της δράσης, της υποκειμενικής πολιτικής συνέχειας της δράσης του εργάτη μάζα. Ήταν δυνατόν να διασφαλιστεί μια τέτοια συνέχεια με δεδομένες τις γενικές συνθήκες αναδιάρθρωσης και τις τροποποιήσεις στη λειτουργία του νόμου της εργασίας;

Αν όλα αυτά ήταν αληθινά, τότε ήταν πιθανώς δυνατό η τάση της αυτονομίας και η τάση της αντιεξουσίας να θεωρηθούν σαν συγκλίνοντα στοιχεία, και δεν θα χρειαζόταν να καταφύγουμε σε μια από τις δυο εκδοχές, σε μια από τις δυο τάσεις που η συζήτηση στο P.O. εμφάνιζε τότε σαν ανταγωνιστικές. Πάνω σ' αυτή τη θεματική, πάνω σ' αυτό το άλυτο δίλημμα, διασπάται το P.O.. Όμως, αυτά τα προβλήματα ήταν δυνατό να λυθούν. Αν και το P.O. διασπάται μπρος στην καθολική αδυναμία του να λύσει αυτό το πρόβλημα – παρόλες τις απόπειρες και τις τάσεις ενοποίησης – μας μένει τουλάχιστον η νοσταλγική ικανοποίηση ότι θέσαμε μερικούς όρους μιας πιθανής λύσης του προβλήματος.

Όπως και νάχει, σ' αυτή την περίοδο από το ζήτημα του λενινισμού ο προβληματισμός μεταφέρεται στο ζήτημα της αυτονομίας. Η πρώτη αντίθεση, εκείνη ακριβώς που ονομάσαμε άλυτο δυϊσμό του P.O. ήταν δυϊσμός ανάμεσα στο μαζικό κίνημα και

στην πρωτοπορία. Όμως σιγά-σιγά ο προβληματισμός μετατίθεται στη συζήτηση πάνω στο «αυτονομία και αντιεξουσία» και αυτή η μετάβαση έχει διαμεσολαβηθεί πραγματικά και αποτελεσματικά από την αναφορά στη θεωρία της αξίας, από την αναφορά στην κρίση του Κράτους-σχεδίου, από την επισήμανση των νέων χαρακτηριστικών του Κράτους, και πάνω απ' όλα από την καταγραφή των καινούργιων χαρακτηριστικών της αναδιάρθρωσης και της επέκτασης του υποκειμένου κ.λ.π. Αυτή η διαδικασία, μέσα στον προβληματισμό του Ρ.Ο, αντανακλάται συχνά κατά τρόπο συγχισμένο, αλλά παρ' όλα αυτά – νομίζω – σημαντικό.

Υπάρχει και ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να υπογραμμιστεί, πρόκειται για το παράδοξο του προβλήματος της οργάνωσης: ο άλυτος δυϊσμός σχετικά με τον λενινισμό, μέσα από τον προβληματισμό αντιστρέφεται: η αναγνώριση δηλαδή του γεγονότος ότι σιγά-σιγά επαληθεύεται η υποκειμενικότητα των συμπεριφορών του διάχυτου εργάτη, του κοινωνικού εργάτη, του εργάτη που είναι αποτέλεσμα και ταυτόχρονα δημιουργός, κινητήρας του μηχανισμού της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, αυτή λοιπόν η αναγνώριση συντελεί στην εμπάθυνση της αντίληψης της μαζικής πρωτοπορίας. Αυτή ακριβώς η εμπάθυνση στην προβληματική της μαζικής πρωτοπορίας μας επιτρέπει να ξεπεράσουμε την αντιφατική κατανόηση των προλεταριακών κινημάτων με όρους αυθορμητισμού και οργάνωσης και να κατακτήσουμε μια πιο συνεπή αντίληψη στην θεματική της εργατικής αυτοοργάνωσης σαν τέτοιας.

Φυσικά το πρόβλημα της αυτοοργάνωσης οδηγεί σε μια άλλη σειρά κριτικών και πολεμικών, σε μια άλλη σειρά στοιχείων πολιτικού προβληματισμού, που θα τα δούμε στη συνέχεια αυτής μας της κουβέντας. Αποτελεί όμως ένα παράδοξο το γεγονός ότι ο δυϊσμός δεν ξεπεράστηκε μέσα από τη λύση του προβλήματος που έθετε με αφηρημένο τρόπο αλλά στη βάση της εμπειρίας που καθορίστηκε πρακτικά από την ανάπτυξή του.

Ε. Σ' αυτή ακριβώς την περίοδο, από το '71, το ΚΚΙ υπερτονίζοντας την ιστορική ωριμότητα της ανάγκης του κομμουνισμού αυτοανακηρύσσεται «κόμμα» εξουσίας ικανό να επιβάλλει την εργατική ηγεμονία πάνω στο Κράτος αλλά αμέσως μετά αυτός ο ίδιος ο όρος «κομμουνισμός» παραμερίζεται για να δοθεί προτεραιότη-

τα στην «έξοδο από την κρίση». Στη βάση ποιων συλλογισμών υπογράμμιζες ήδη από το '71 στο βιβλίο σου **Κρίση του Κράτους-σχέδιο**, ότι είναι αδύνατη μια ρεφορμιστική διαχείριση της κρίσης;

Α. Είναι αλήθεια πως ο κουκουίδικος αποπροσανατολισμός κυριαρχεί στους προβληματισμούς αυτής της περιόδου. Αναφέρθηκα προηγούμενα στην κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στα εργοστάσια, κατάσταση που από την μια έδειχνε μια σχετική σταθεροποίηση των συμβουλευτικών δομών και από την άλλη παρουσίαζε μια ικανότητα διατήρησης, από την πλευρά του συνδικάτου, μιας υψηλής δυναμικής μισθολογικών αγώνων. Εξωτερικά, η εικόνα συμπληρωνόταν από μια έντονη προπαγάνδισή της ανάγκης μεταρρυθμίσεων. Το πρόβλημα λοιπόν ήταν να κατανοήσουμε και να αποδείξουμε πως η σχέση ανάμεσα στην κουκουίδικη δύναμη μέσα στα εργοστάσια και την μεταρρυθμιστική εκστρατεία ήταν μια απάτη. Αποτελούσε αυτό που στη συνέχεια είδαμε όλοι μας: έναν ελιγμό που στην πράξη στόχευε να προετοιμάσει το έδαφος για το πέρασμα από τη θεματική της λιτότητας και των θυσιών στο ολοκληρωτικό μπλοκάρισμα του μεταρρυθμισμού ο οποίος θυσιάστηκε για χάρη της εισόδου του ΚΚΙ στη διαχείριση του κράτους. Εμείς είχαμε αντιληφθεί τη βαθειά αντίφαση που υπήρχε ανάμεσα στην δυνατότητα του Κομμουνιστικού Κόμματος να απομονώσει και να μπλοκάρει την δύναμη των εργοστασιακών εργατών από τη μια, και την δυναμική του κοινωνικού προλετάριου από την άλλη.

Το σύστημα είχε ήδη φτάσει στα ακρότατα όρια μιας συνολικής ανελαστικότητας, σ' ένα επίπεδο δηλαδή, στο οποίο η επιλογή ανάμεσα στη διατήρηση σε υψηλό επίπεδο του κόστους της εργασίας και την πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων στο κοινωνικό επίπεδο γινόταν απόλυτα ανταγωνιστικές. Σ' αυτές τις συνθήκες ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε μεταρρυθμιστική μεσολάβηση. Η κρίση, πρέπει να το υπενθυμίσουμε, ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '70 γίνεται γενικευμένη διεθνής κρίση. Πάνω στις μητρόπολεις αρχίζουν να συσσωρεύονται όλες οι αντιθέσεις του ρεφορμισμού και της μεταβιενναμικής αντιμετώπισης των αγώνων των χωρών του Τρίτου Κόσμου· η συσσώρευση των αντιθέσεων στις μητροπολιτικές περιοχές, σαν

συνέπεια της ανάπτυξης των αγώνων, βρίσκει την κεντρική της έκφραση στην αύξηση της τιμής του πετρελαίου, στον πόλεμο του Κιπούρ και στην αποδέσμευση του δολλάριου από το χρυσό κ.α. ωραία, όλες αυτές οι ουσιαστικές μεταβολές που γίνονται ανάμεσα στα '71-'73 και είναι κεντρικές, κάνουν ακριβώς αδύνατη την επέμβαση στην κατεύθυνση που ο ρεφορμισμός – με μυθοποιητικούς όρους – απαιτούσε, κάνουν δηλ. αδύνατη τη μεσολάβηση ανάμεσα στο εργοστασιακό επίπεδο και το μεταρρυθμιστικό σχέδιο. Η κρίση του Κράτους-σχέδιο δεν είναι παρά αυτό, δηλαδή η συνολική κρίση όλων των μηχανισμών ελέγχου της κοινωνικής δυναμικής του μισθού, η αδυναμία να μεταβληθεί σε ηγεμονία του κεφάλαιου μια μισθολογική ζήτηση η οποία διαρκώς αυξάνεται στο κοινωνικό επίπεδο, καθώς και η αδυναμία του συστήματος να αναπαραχθεί σαν τέτοιο.

Όμως, από την άλλη μεριά, πρέπει να πούμε πως αυτό το ίδιο το μοντέλο του Κράτους-σχέδιο ήταν ένα μοντέλο φοβερά μυθοποιημένο. Αν θέλουμε να το ορίσουμε ιστορικά υπήρξε ίσως για 3 ή 4 χρόνια στις Ηνωμένες Πολιτείες του Νιου Νηλ: λέγεται πως υπήρξε από το '33 ως το '37. Πράγματι, ήδη η κρίση του '37, η εσωτερική κρίση του Νιου Νηλ, είναι μια κρίση που εξηγήθηκε από τους οικονομολόγους κατά τους πιο διαφορετικούς τρόπους, σαν μια κρίση συμφόρησης του συστήματος, σαν απεργία επενδύσεων από τη μεριά των αφεντικών και ούτω καθεξής (ερμηνείες που θα τις βρούμε κατόπιν να επαναλαμβάνονται στην καπιταλιστική ερμηνεία της κρίσης του '71), στην πραγματικότητα πρόκειται για μια κρίση που αποτελεί συνέπεια της δυσαναλογίας ανάμεσα στην αδιάκοπη πίεση που εξασκεί η εργατική τάξη (που σπρώχνει συνέχεια πέρα από τα όρια της ισορροπίας του συστήματος) και την ικανότητα ελέγχου απ' τη μεριά των καπιταλιστών, απ' τη μεριά του καπιταλιστικού συστήματος ελέγχου.

Γύρω στο '71 είναι η περίοδος που ο Κάρλι* μιλάει συνέχεια για τον φαύλο κύκλο της ιταλικής οικονομικής ανάπτυξης, και η πιο ευφυής μερίδα του κεφάλαιου στο σύνολό της, υιοθετεί ολοκληρωτικά αυτή την ανάλυση. Το παράδοξο της όλης κατάστασης

---

* Κάρλι, Γκουίντο, πρόεδρος της Κρατικής Κεντρικής Τράπεζας και για πολλά χρόνια ουσιαστικός υπεύθυνος της οικονομικής πολιτικής και υπέρτατος εκφραστής του μεγάλου κεφάλαιου.

είναι το γεγονός ότι την ίδια στιγμή κατά την οποία το κεφάλαιο προσπαθεί να μπλοκάρει την εργατική πίεση ή τουλάχιστον να την περιορίσει, να την απομονώσει μέσα στο εργοστάσιο, την ίδια στιγμή είναι αναγκασμένο, ακριβώς για να το πετύχει, να προωθήσει μια διαδικασία παραγωγής όλο και περισσότερο κοινωνικοποιημένης, που δεν είναι σε θέση να ελέγξει, ακόμα και σε συνέπεια του ότι δεν διαθέτει τα κατάλληλα συνδικαλιστικά ή πολιτικά κανάλια εκπροσώπησης. Δεδομένης λοιπόν αυτής του της αδυναμίας η πίεση γίνεται τεράστια. Αυτός ο ίδιος ο ελιγμός που σκόπευε να μπλοκάρει και να σπάσει το φαύλο κύκλο στο επίπεδο των μισθών και στο επίπεδο παρέμβασης του εργάτη μάζα, διευρύνει αντίθετα την ένταση σε συνολικό κοινωνικό επίπεδο. Εξάλλου, πρόκειται για φαινόμενα που τα γνωρίζαμε πολύ καλά σε οικονομίες πιο ώριμες από την δική μας: φαινόμενα που είχαν κυριαρχήσει σ' ολόκληρη τη δεκαετία του '60 στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Μεγάλη Βρετανία. Σε χώρες ακριβώς, όπου η απόπειρα να μπλοκαρισθεί το κίνημα στηρίχτηκε από τη μια στην καταστροφή των υποκειμενικών πρωτοποριών, και από την άλλη, όμως, σε σημαντικό βαθμό, στην ικανότητα ελέγχου, ικανότητα που βασιζόταν στην τεράστια διαθεσιμότητα σε ρευστό, σε μια εξαιρετική συνάρθρωση με την διανομή εισοδήματος. Αυτό δεν σημαίνει ότι και σ' αυτές τις χώρες το κίνημα γενικά μπλοκαρίστηκε. Αντίθετα, πολλά στοιχεία πιστοποιούν το αντίθετο. Όταν, για παράδειγμα, το '71 γίνεται η αποδέσμευση του δολλάρου από το χρυσό, μήπως αυτό δεν είναι η αναγνώριση του γεγονότος ότι η διατήρηση του δολλάρου σταθερού, ή μέσα σε μια ελεγχόμενη δυναμική, σε σχέση με το κόστος του χρυσού, ότι όλα αυτά είναι αδύνατα; Το γεγονός, ότι το δολλάριο δεν αντιπροσωπεύει πια μια ποσότητα χρυσού αλλά μόνο τον εαυτό του, ότι το τεράστιο αμερικανικό έλλειμμα μεταδιβάζεται ολοκληρωτικά πάνω στις άλλες οικονομίες, σημαίνει, αντιπροσωπεύει ακριβώς την αδυναμία να αντιμετωπιστούν οι προλεταριακοί αγώνες του κοινωνικού εργάτη, σε κάποια αναλογία, σε μια ανελαστικότητα, ακόμα και στα ψηλότερα δυνατά επίπεδα, ακόμα και από καπιταλιστικές αστικές τάξεις που διαθέτουν μια απίστευτη ικανότητα ελέγχου και ατελείωτα διαθέσιμα μέσα σε σύγκριση με την ιταλική αστική τάξη.

Τώρα η κριτική που κάνουμε εμείς στο ρεφορμισμό είναι μια

κριτική που προαναγγέλει ξεκάθαρα την κριτική που θά κάνει στη συνέχεια το ίδιο το ΚΚΙ. Πράγματι, το ΚΚΙ από μια δεδομένη στιγμή και μετά δεν καταφέρνει να διατηρήσει ούτε καν εκείνη την ρεφορμιστική απάτη που θα το βόλευε τόσο. Είναι φανερό πως τα συμπεράσματα που βγάζει το ΚΚΙ από αυτή την εσωτερική κριτική του ρεφορμισμού είναι συμπεράσματα που το οδηγούν στην πλήρη αποδοχή των μηχανισμών αναπαραγωγής και καπιταλιστικού ελέγχου.

Για μας τα πράγματα είναι διαφορετικά. Τελικά, ήδη από το '73 το ΚΚΙ αρχίζει προοδευτικά να επιταχύνει την προπαγάνδισή της εισόδου του στην κυβέρνηση, αρχίζει δηλαδή να υποστηρίζει την αυτονομία του πολιτικού στοιχείου από τα ταξικά κινήματα, αρχίζει να μειώνεται η ικανότητά του να πετυχαίνει συναινέσεις βασισμένες στο επίπεδο των υλικών διεκδικήσεων, ενώ ολόκληρη η ανάλυσή του μετατοπίζεται στους κρατικούς μηχανισμούς, στη μεταρρύθμισή τους, στη μεταρρύθμιση δηλαδή του ελέγχου της συνολικής διαχείρισης των διαδικασιών αναπαραγωγής. Πρόκειται για τη φάση που θα οδηγήσει ακριβώς στο πέρασμα από την κρίση του Κράτους-σχέδιο στο Κράτος των κομμάτων, στο Κράτος-κρίση, σ' ένα κράτος δηλ. που επιδιώκει μέσα σε μια συστηματική κρίση των υλικών επιπέδων ισορροπίας του και που προσπαθεί – με πολιτικά μέσα και μόνο – να τα παλινορθώσει.

Με αυτή την έννοια, σαν Κράτος των κομμάτων, τείνει να οργανώσει, να εσωτερικεύσει, να κατανοήσει αναλυτικά και διάχυτα τη σχέση ανάμεσα στον καταναγκασμό και τη συναίνεση, να μεταβάλλει τον κοινωνικό μηχανισμό ανάπτυξης του πολιτικού αγώνα σε ανθρωπιστική διαδικασία για την επίτευξη της συναίνεσης. Από αυτή τη σκοπιά η κρίση του Κράτους-σχέδιο σήμαινε για μας την αναγνώριση του γεγονότος ότι αυτή η μεταμόρφωση προχωρούσε, έστω και κατά τρόπο έντονα μυθοποιητικό. Εξάλλου ήταν ιδιαίτερα διασκεδαστικό το γεγονός πως όλες τις φορές που εμείς λέγαμε: «ολόκληρη η διαδικασία της αξίας έχει τριπλαστεί στον αέρα», και η μοναδική βάση παραμένει ο έλεγχος, τα αφεντικά είναι απόλυτα διατεθειμένα, για την ώρα, να μην κερδίζουν τίποτα αρκεί να επαναθεμελιώσουν τους κανόνες συσσώρευσης, και εκείνο που θέλουν είναι να κοινωνικοποιήσουν στο σύνολό τους τα μέσα ελέγχου, τα μέσα κυριαρχίας: όταν τα λέγαμε αυτά μας απαντούσαν ότι είμαστε μανιακοί, ότι είχαμε εγκαταλείψει το

μαρξισμό και γενικά όλα εκείνα τα ευτράπελα που έχουμε ακούσει χίλιες φορές. Όταν κατόπιν μιλήσαμε, πιο συγκεκριμένα, για τόν κοινωνικό εργάτη, δεν σου λέω τίποτα!! Κι όμως επρόκειτο για μια πρόβλεψη εξαιρετικά διαυγή σέ σχέση με εκείνο που συνέβαινε πραγματικά: ήδη έχουν γευτεί ένα μέρος της δύναμής του και βρισκόμαστε μόνο στην αρχή.

Θάλεγα επομένως πάλι πως η *Κρίση του Κράτους-σχέδιο* είναι πολύ πιο σημαντική από τη σκοπιά της εσωτερικής ανάλυσης των ταξικών συμπεριφορών παρά από εκείνη της ανάλυσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Στην πραγματικότητα, η ανάλυση της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της μεταβολής του καπιταλιστικού Κράτους δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να καταγράφει μια σειρά από αλήθειες που η μαρξιστική θεωρία είχε, για παράδειγμα, ήδη πλήρως επισημάνει στις καπιταλιστικά ώριμες χώρες.

Ε. *Οι απόψεις που εκφράζεις στο βιβλίο η Κρίση του Κράτους-σχέδιο έχουν σχέση με την συζήτηση που διεξάγεται μέσα στο Ρ.Ο. και η οποία θα οδηγήσει στη συνέχεια στη διάλυσή του;*

Α. Όχι, τα βασικά χαρακτηριστικά της συζήτησης μέσα στο Ρ.Ο. ήταν εντελώς διαφορετικά: η συζήτηση ήταν κεντραρισμένη πάνω στην εσωτερική ανάλυση των ταξικών συμπεριφορών. Επρόκειτο για την επανάληψη μιας εντελώς δικής μας θεματικής και ταυτόχρονα για την εκ νέου ανακάλυψη μιας ρεαλιστικής θεώρησης της ιστορίας του εργατικού κινήματος. Επρόκειτο για μια πρωτότυπη και καινοτόμα επανέκδοση του προβλήματος της σχέσης ανάμεσα σε αυτονομία και αντιεξουσία που εδώ, έχοντας ήδη στο παρελθόν αποτελέσει το βασικό πυρήνα της συγκρότησής μας και ολόκληρης της πορείας μας, επανανεμφανιζόταν για να μεταβάλει τη διάλυση σε βάση για ένα καινούργιο θήμα προς τα μπρος. Από χρονική άποψη η συζήτηση μέσα στο Ρ.Ο. ολοκληρώνεται το Μάρτη του '73, αν και κατόπιν θα επαναληφθεί σε κάποια άλλη εθνική συνδιάσκεψη.

Τελειώνει το Μάρτη του '73 με την κατάληψη της ΦΙΑΤ, την κόκκινη βδομάδα του Τορίνο. Η εβδομάδα κατάληψης της ΦΙΑΤ στο Τορίνο προσφέρει μια καθαρή εικόνα εκείνου που επρόκειτο να συμβεί παντού (όπως εξάλλου συνέβη πάντα με την ΦΙΑΤ στην Ιταλία) ειδικά σε σχέση με το πρόβλημα που συζητούσαμε,

εκείνο δηλαδή της εσωτερικής σχέσης που θα μπορούσε να εγκαθιδρυθεί ανάμεσα στη δυνατότητα εργατικής αυτοοργάνωσης και στην άσκηση της αντι-εξουσίας. Μπρος στην πολιτική υπόθεση της ΦΙΑΤ οι πιο δραστήριες, οι πιο πρωτότυπες τάσεις του Ρ.Ο. αρχίζουν να συγκροτούν την καινούργια, πολιτική προοπτική τους κατά τρόπο σαφή: το πρόβλημα είναι η διάχυση μέσα στην πραγματική αυτονομία των ταξικών συμπεριφορών. Αλλά εδώ αρχίζει μια άλλη ιστορία.

Ε. Πάντα το '71, ο Τρόντι επεξεργάζεται – σε μια προσούρα που θα δημοσιευτεί μόλις το '77 – τη θέση της αυτονομίας της πολιτικής. Εν ολίγοις, η επέκταση της σύγκρουσης στο κοινωνικό επίπεδο ερμηνεύεται από τον Τρόντι σαν κατακερματισμός, σαν διάλυση των αγώνων οι οποίοι δεν είναι σε θέση να αγγίξουν το πολιτικό πεδίο. Αντίθετα, την ίδια σχεδόν περίοδο, εσύ στην Κρίση του Κράτους-σχέδιο και στο Εργατικό κόμμα ενάντια στην εργασία, ερμηνεύεις την διαδικασία εξάπλωσης των αγώνων στο κοινωνικό επίπεδο σαν την ανάδυση μιας καινούργιας ταξικής σύνθεσης η οποία ανεβάζοντας την συνθετικότητα της σύγκρουσης (από τις άμεσες σχέσεις παραγωγής στις ιδιαιτερότητες των διαφορετικών συνθηκών) είναι σε θέση να βαθύνει την πολιτική κρίση της καπιταλιστικής σχεδιοποίησης. Θα μπορούσες να επαναλάβεις συνοπτικά την κριτική που έκανες τότε στη θέση της αυτονομίας της πολιτικής;

Α. Νομίζω πως έχω ήδη αναφέρει πολλά από εκείνα που θα μπορούσαν να ειπωθούν πάνω σ' αυτό. Θάλεγα πως όσον αφορά τη θέση της αυτονομίας της πολιτικής, ευθύς εξαρχής, δεν ήταν πειστική τουλάχιστον για τρεις βασικούς λόγους. Ο πρώτος ήταν εργατικού χαρακτήρα, άμεσα: ολόκληρη η εμπειρία μας, από την δεκαετία του '60 και μετά μας έσπρωχνε να αρνηθούμε κατηγορηματικά την άποψη ότι οι συνέπειες της αναδιάρθρωσης που προωθούσε το κεφάλαιο ήταν τέτοιες ώστε να αποσυνθέτουν οριστικά τα ταξικά επίπεδα και επομένως να εξαλείφουν εκείνα τα ξεκάθαρα πολιτικά χαρακτηριστικά που είχαν μέχρι τότε οι ταξικές συμπεριφορές. Στην ουσία η θεωρία της αυτονομίας της πολιτικής βασιζόταν στην ολική υποτίμηση της πυκνότητας της δεδομένης ταξικής σύνθεσης. Θάλεγα πως όσα συνέβηκαν στη συνέ-

χεια επιβεβαιώνουν την πρόβλεψή μας εκείνης της εποχής: η πολιτική πυκνότητα της ιταλικής ταξικής σύνθεσης μεγάλωνε αδιάκοπα μέσα από εκείνο το ποιοτικό άλμα που αποτέλεσε η κοινωνικοποίηση του συνολικού τρόπου παραγωγής.

Το δεύτερο στοιχείο κριτικής, ήδη από την αρχή, ήταν, άμεσα, περισσότερο πολιτικό, αν και πάλι στηριγμένο στις σταθερές βάσεις της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Δηλαδή: όχι μόνο η πυκνότητα της ταξικής σύνθεσης ήταν τέτοια ώστε να αποκλείει κάθε θεώρηση με όρους αποσύνθεσης (και επομένως κάθε άποψη που υποστήριζε ότι μόνο η δράση του Κομμουνιστικού Κόμματος θα κατόρθωνε να ανασυνθέσει αυτό τον οργανικό ιστό της τάξης), αλλά η ένταση της ταξικής σύνθεσης (ένταση που αναφερόταν στην αναπόδραστη αναγκαιότητα μιας απάντησης στις προκλήσεις που ασταμάτητα επιχειρούσε το κεφάλαιο ενάντια σ' αυτές τις ταξικές δυνάμεις, τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο) ήταν τέτοια ώστε να αποκλείει την πιθανότητα ενός οποιουδήποτε επιπέδου αυτονομίας της πολιτικής. Επομένως, στη θεωρία της αυτονομίας της πολιτικής ενυπήρχε μια υπερεκτίμηση της ικανότητας του συνολικού οικονομικού συστήματος να οργανώσει τις φάσεις μιας αποτελεσματικής καταστολής. Τελικά επρόκειτο για μια υποτίμηση της πολιτικής πυκνότητας της ταξικής σύνθεσης και μια υπερεκτίμηση της κρατικής δυνατότητας παρέμβασης.

Το τρίτο στοιχείο της κριτικής ήταν η δυνατότητα στήριξης στο κομμουνιστικό κόμμα. Η δική μας ανάλυση της δομής και της πραγματικότητας του ΚΚΙ μας οδηγούσε στην άποψη ότι ήταν μια δύναμη εντελώς ακατάλληλη, εξαιτίας του ρεφορμισμού του κλπ., να εκφράσει την απαίτηση εξουσίας των μαζών προσφέροντάς της μια θεσμική διέξοδο. Ήδη από τότε λοιπόν υπήρχε μια εκτίμηση για τις θεωρίες που πρότειναν την αυτονομία της πολιτικής, που σχηματικά μπορεί να συνοψιστεί στα εξής: για εμάς, η αυτονομία της πολιτικής δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια τεχνοκρατική επανέκδοση, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια καινούργια έκδοση της τεχνολογίας της πολιτικής. Δίχως βέβαια να αρνούμαστε και στο ελάχιστο ότι μερικά στοιχεία της τεχνολογίας της πολιτικής είναι βασικά για τη διαχείριση των μαζικών κινημάτων, εκείνο που αρνούμασταν ήταν η πιθανότητα να παραχωρήσουμε μια σχετική ανεξαρτησία σε εκείνο το επίπεδο της συνολι-

κής πολιτικής δράσης, και ειδικότερα να αναθέσουμε αυτό το ρόλο στο ΚΚΙ, δεδομένων των υπαρκτών ταξικών σχέσεων και δεδομένης της πυκνότητας της σύνθεσης και της τεράστιας έντασης με την οποία άρχισαν να επενδύονται τα επίπεδα της σύγκρουσης.

Ε. Στα βιβλία σου *Εργατικό κόμμα ενάντια στην εργασία και Το εργοστάσιο της στρατηγικής*, η κριτική της αυτονομίας της πολιτικής σε οδηγεί σε μια καινούργια αναμέτρηση με τον λενινισμό. Γιατί;

Α. Είναι αυτονόητο πως κριτικάροντας την αντίληψη της αυτονομίας της πολιτικής υποχρεωθήκαμε ανάμεσα στ' άλλα να αντιμετωπίσουμε και πάλι τον λενινισμό. Υποχρεωθήκαμε δηλαδή να αναρωτηθούμε αν πραγματικά αυτή η αντίληψη της αυτονομίας της πολιτικής (που, πρέπει να ξέρετε, κατά κάποιο τρόπο εκφραζόταν και μέσα στη συζήτηση στο Ρ.Ο., ειδικά από εκείνες τις ισχυρές τάσεις, κάποτε μονοδιάστατες, που επέμεναν πάνω στη θεματική της αντιεξουσίας) έπαιζε εκείνο το κυριαρχικό ρόλο που μερικοί διατείνονταν. Το πρόβλημα ήταν να δούμε αν πραγματικά η λενινιστική αναφορά στη μονιμότητα του πολιτικού και στη κεντρικότητα του προβλήματος του Κράτους ήταν απλά μια ανάλυση πολιτικής τεχνολογίας ή αν αντίθετα δεν ήταν παρά μια ανάλυση στενά δεμένη με την δεδομένη ταξική σύνθεση που καταγράφει ο λενινισμός. Όπως είναι γνωστό, από την μελέτη του Λένιν καταλήξαμε στο ότι η σχέση ανάμεσα στο ρόλο κόμματος και μαζών ήταν μια σχέση στενά δεμένη με την δεδομένη ταξική σύνθεση, και ότι αυτή η ταξική σύνθεση συνεπαγόταν, επέτρεπε, απαιτούσε τη θέσπιση μιας σειράς τυπικών κριτηρίων οργάνωσης. Στις συνθήκες που δρούσε ο Λένιν λοιπόν, πέρα από κάθε ιδιαιτερότητα, ο καθορισμός του ρόλου της πρωτοπορίας δεν μπορούσε παρά να διαμεσολαβείται από την συνθετικότητα της ταξικής σύνθεσης, από την δυνατότητα της ολικής αντιπροσωπευσής της.

Στις συνθήκες που δρούσαμε εμείς (συνθήκες μέσα στις οποίες η ταξική σύνθεση γνώριζε μια τεράστια διάχυση, μια πολιτική πυκνότητα και ένταση, τέτοιες ώστε να καθιστούν άμεσα και έντονα υποκειμενικό το ταξικό κίνημα, να το επικεντρώνουν από τη

μια στην απαίτηση του κομμουνισμού κι από την άλλη στην άρνηση κάθε εξωτερικής εκπροσώπησης), σ' αυτές λοιπόν τις συνθήκες αληθινός λενινισμός ήταν η δυναμική ερμηνεία αυτών των καινούργιων χαρακτηριστικών της ταξικής σύνθεσης. Εκείνο που άλλαζε ήταν η ιδιαιτερότητα, όχι η ένταση ούτε η ποιότητα της σύνδεσης της πρωτοπορίας με το υπόλοιπο μαζικό κίνημα. Αυτή η δική μας επιλογή, λοιπόν, δεν ήταν μια προσπάθεια αναβίωσης του τελετουργικού μέρους του λενινισμού, ήταν, αν θες, το αντίθετο, μια προσπάθεια καταστροφής του αλλά ταυτόχρονα και μια απόπειρα διατήρησης της τεράστιας συμβολής που εκφράζει ο λενινισμός σ' ότι αφορά την επιμονή του πάνω στην υποκειμενική συμπεριφορά, την αγωνιστική συμπεριφορά. Το πρόβλημα είναι να τα εντάξουμε και να αναβιώσουμε όλα αυτά μέσα στο κίνημα.

Τελικά, και αυτό θα πρέπει να γίνει καθαρό, εγώ δεν πιστεύω ούτε στο ελάχιστο πως η κριτική στο λενινισμό μπορεί να γίνει με τους όρους που έγινε μέχρι σήμερα από μια μεγάλη μερίδα και στη βάση μιας τόσο έντονης αντιλενινιστικής αντιπάθειας. Και η πιο αυστηρή κριτική στην Τρίτη Διεθνή δεν μπορεί να αγνοήσει εκείνη την ουσιαστική απαίτηση, που και μεις συναντάμε στον καθημερινό μας αγώνα, και που συνίσταται στη συγκρότηση μιας κατάλληλης μορφής οργάνωσης και κόμματος για την εργατική τάξη σ' αυτή τη φάση. Το δικό μας πρόβλημα είναι η δημιουργία μιας ιδανικής οργανωτικής μορφής σ' αυτή τη φάση, σ' αυτή την ταξική σύνθεση, σε μια φάση δηλαδή συνολικού μετασχηματισμού στις σχέσεις εξουσίας που γνώρισε το ταξικό κίνημα στην σημερινή πραγματικότητα.

Ε. *Με ποιο τρόπο, πάντα στο Εργατικό κόμμα ενάντια στην εργασία και γενικότερα μέσα από μια νέα ανάγνωση του Λένιν, εντοπίζεις μέσα στην ταξική σύνθεση την αιτία που προδιέγραφε το τέλος των ομάδων, την πολιτική μοίρα δηλαδή που πραγματικά περίμενε στη συνέχεια όλα τα κομματίδια που σχηματίστηκαν μετά το '68;*

Α. Είναι καθαρό. Όσον αφορά τις οργανώσεις της άκρας αριστεράς, αν εξαιρέσουμε την Lotta Continua που αποτελεί μια τελείως ειδική περίπτωση και που θα πρέπει επομένως να αναλυθεί ξεχωριστά, όσο λοιπόν αφορά τις μεγάλες γενικά οργανώσεις, εί-

ναι φανερό πως επρόκειτο για τελετουργικές απομιμήσεις. Αυτό ισχύει ακόμα και για το Manifesto. Τα οργανωτικά κριτήρια παραμένουν πάντα τριτοδιεθνικά, και από αυτή τη σκοπιά, όλος αυτός ο κόσμος δεν κατορθώνει, ούτε στο ελάχιστο, να ξεπεράσει τα τυπικά και γραφειοκρατικά προβλήματα που αυτά τα κριτήρια συνεπάγονται. Έτσι διατηρούν πάντα μια αντίληψη εξωτερική σε σχέση με την τάξη, επιμένουν πάνω στην εργατική καθοδήγηση, εννοούμενη σαν καθοδήγηση της εργατικής τάξης της μεγάλης βιομηχανίας πάνω στο συνολικό κίνημα, πράγμα που αποτελούσε καθαρή μυθοποίηση. Πράγματι, μ' αυτές τις προϋποθέσεις, όταν τα πράγματα πήγαιναν καλά το μόνο που πετύχαιναν ήταν να δημιουργούν συμμαχίες. Είναι φανερό ότι αυτές οι ομάδες οδηγούνται, δεν μπορούν παρά να οδηγηθούν, σε κρίση μπρος στα προβλήματα που γεννιούνται όταν η τροποποίηση της ταξικής σύνθεσης αποκτάει μεγαλύτερο βάρος, όταν η κοινωνικοποίηση των παραγωγικών διαδικασιών επιβάλλεται και πάνω απ' όλα όταν, δια μέσου αυτής της κοινωνικοποίησης των παραγωγικών διαδικασιών, αναδύεται σαν κεντρικό εκείνο που ο Μαρξ με απόλυτη ακρίβεια χαρακτηρίζει διεύρυνση της σφαίρας των αναγκών. Όμως μιλώντας γι' αυτά τα προβλήματα μπαίνουμε στο κέντρο της νέας φάσης.

Ε. Ξανακοιτώντας την πολιτική πρακτική του P.O. έχω την εντύπωση, διαβάζοντας για παράδειγμα τη βδομαδιάτικη «Εργατική Εξουσία» και τις εφημερίδες προπαγάνδας και πληροφόρησης της οργάνωσης σ' αυτή τη φάση, πως το P.O. μεταξύ '72-'73 έχει σχεδόν παραλύσει από την συζήτηση που διεξάγεται μέσα του, και ότι πολύ συχνά αντιμετωπίζει τα προβλήματα κεντράροντας υπερβολικά πάνω στην τάση, ενώ λίγες φορές καταφέρει να συλλάβει την πολιτική πραγματικότητα στην αντιφατικότητά της. Συνεπαρμένο από αυτή την ολική οπτική της τάσης, δεν κατορθώνει να συλλάβει σε βάθος, βασικά δύο πράγματα που αφορούν το συνδικάτο. Πρώτο, για μια ολόκληρη περίοδο υπερτονίζει σε βαθμό ανησυχητικό τον κατασταλτικό ρόλο του συνδικάτου· το συνδικάτο αντιμετωπίζεται σαν μια δομή ελέγχου και κυριαρχίας σχεδόν παράλληλη με εκείνη της επιχείρησης. Κατά δεύτερο λόγο δεν βλέπει καθόλου την αντίφαση της συνδικαλιστικής αριστεράς

που σε κείνη τη φάση τουλάχιστον μια ολόκληρη σειρά συντρόφων αναγνωρίζει, και αναφέρομαι στη σύμβαση για τις ειδικότητες στην Άλφα Ρομέο κλπ. Θεωρείς δικαιολογημένη αυτή την εντύπωση;

Α. Δεν ξέρω. Υπάρχουν όμως, αναμφίβολα, στοιχεία αλήθειας σ' αυτό που λες. Είναι αλήθεια, πράγματι, πως στο Ρ.Ο. στην περίοδο '71-'72 και ιδιαίτερα προς το τέλος του '72, γίνεται μια συζήτηση και μια μάχη πάνω στην κυρίαρχη τάση. Αυτό επιφέρει μια κάποια αδιαφορία γι' αυτά που συμβαίνουν συγκεκριμένα, μια έντονη αδιαφορία, ίσως, γιατί η εκτίμηση που κάνει η πλειοψηφία του Ρ.Ο. γι' αυτή τη φάση και για όσα συμβαίνουν, ειδικότερα όσο αφορά την συνδικαλιστική αριστερά, είναι πως, αν και ενδιαφέροντα, πρόκειται για φαινόμενα περιορισμένης ιστορικής σημασίας και έτσι μια μεταφορά τους μέσα στο Ρ.Ο., σε κείνη τη φάση προβληματισμού που μας απορροφούσε ολοκληρωτικά, δεν θα άλλαζε τίποτα.

Η Lotta Continua, για παράδειγμα, κάνει αυτό, παίζει δηλαδή το παρασυνδικαλιστικό χαρτί, μια στροφή που εμείς απορρίπτουμε πέρα για πέρα. Και ακόμα καταλογίζουμε, τότε, στη L.C. με τον πιο έντονο τρόπο, το ότι εγκατέλειψε εκείνο που εμείς θεωρούσαμε σαν το πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό της και που εκφραζόταν στο σύνθημα «να πάρουμε την πόλη», και αντίθετα συγκέντρωσε τη δράση της στην ανάπτυξη της συνδικαλιστικής αριστεράς. Γιατί τώρα αυτή η συνδικαλιστική αριστερά δεν μας ικανοποιούσε και γιατί την θεωρούσαμε ένα εντελώς δευτερεύον στοιχείο μέσα στη συνολική ανάπτυξη των συσχετισμών της πάλης; Βασικά για ένα λόγο: η δική μας προσοχή ήταν στραμμένη στην εξέλιξη της γραμμής του Κομμουνιστικού Κόμματος και στην θεσμική ηγεμονία του, πράγμα που είχε σαν συνέπεια ότι θεωρούσαμε τις θέσεις της συνδικαλιστικής αριστεράς και την ίδια τη συνολική παρουσία της σαν στοιχείο υποδεέστερο.

Ας μην ξεχνάμε πως αυτή την περίοδο, μετά την απορρόφηση του '68 και τις συνθήκες που δημιουργήθηκαν από την κρίση του '71-'73, το ΚΚΙ μέσα από μια σειρά δήματα καθορίζει τη νέα γραμμή του. Ειδικότερα, πρόκειται για ιδεολογικά δήματα σχετικά με τον καινούργιο τρόπο παραγωγής, που σαν τέτοια, εμπειριείχαν, κάλυπταν και μυθοποιούσαν στο έπακρο τις ίδιες τις θέ-

σεις της συνδικαλιστικής αριστεράς. Ευτυχώς, γιατί διαφορετικά θάχαμε και στην Ιταλία μια άλλη CFDT ή μια Lip* κλπ...! Συνεπώς, αν είναι γεγονός πως σ' αυτή την περίοδο η συνδικαλιστική αριστερά έχει μια κάποια ανάπτυξη, είναι επίσης γεγονός πως από δω και πέρα οδηγείται όλο και περισσότερο προς το ΚΚΙ. Αυτό δεν πρέπει να το ξεχνάμε. Ας πάρουμε για παράδειγμα το θέμα των στελεχών: αυτή είναι η περίοδος κατά την οποία το ΚΚΙ ανανεώνει το ίδιο του το στελεχικό δυναμικό στα εργοστάσια (όχι τόσο στο Μιλάνο όσο σε άλλες περιοχές) ψαρεύοντας ακριβώς μέσα στη συνδικαλιστική αριστερά, και ποντάρει στην αναγκαιότητα μιας πολιτικής στροφής που αναγνωρίζει, όλο και πιο ανήμπορη, η ίδια η συνδικαλιστική αριστερά. Πρόκειται για την κριτική που η συνδικαλιστική αριστερά κάνει στον αρχικό της αναρχο-συνδικαλισμό.

Τώρα, αν θες να βάλουμε το ζήτημα γενικότερα κατά τη γνώμη μου, η πολιτική μοίρα του Ρ.Ο. παιζόταν πάντα πάνω σε πλειοψηφικές πολιτικές λύσεις. Από τη μια δηλαδή το Κομμουνιστικό Κόμμα και από την άλλη η αυτόνομη οργάνωση της εργατικής τάξης σαν μια δυνατότητα πλειοψηφικής διαδικασίας. Η ενασχόληση με μειοψηφικές εμπειρίες, αναρχο-συνδικαλιστικές, ή αναρχο-συνδικαλιστικής και καθολικής προέλευσης κλπ., όπως αυτή της συνδικαλιστικής αριστεράς, ήταν έξω από τους ορίζοντες και ξένο προς τη θεωρητική και πολιτιστική διαμόρφωση των συντρόφων του Ρ.Ο. Πρέπει να προσθέσω πως αυτό δεν είναι κάτι απόλυτα θετικό, ήταν όμως συνδεδεμένο και ερμηνεύσιμο με βάση την ειδική πολιτική κατάσταση μέσα στην οποία το Ρ.Ο. ανέπτυξε την προβληματική του.

Πράγματι, όταν εξαντλείται ο προβληματισμός μέσα στο Ρ.Ο., όταν επικρατεί η γραμμή της αυτονομίας και της αυτοοργάνωσης, όταν επομένως δεχόμαστε την τεμαχισμένη συνθετικότητα των

---

* CFDT, γαλλικό συνδικάτο, το δεύτερο σε μέγεθος στη Γαλλία που ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια μετά το Μάη του '68 έκφραζε θέσεις έντονα αυτοδιαχειριστικές και κοντά σε πολλούς άλλους προβληματισμούς του Κινήματος. Η Lip ήταν ένα εργοστάσιο ρολογιών που καταλήφθηκε από τους εργάτες και άρχισαν να το δουλεύουν μόνοι τους (πάντα δέβαια στη Γαλλία), γεγονός που στη συνέχεια δημιούργησε έντονες αυτοδιαχειριστικές ανταπάτες, θέμα στο οποίο αναφέρεται ο Νέγκρι.

διαδικασιών της εργατικής αυτονομίας και κάνουμε την πρόβλεψη της επικείμενης διάλυσης όλων των ιδεολογικών στοιχείων που χαρακτήριζαν τις προηγούμενες μειοψηφικές εμπειρίες (και επομένως όταν αποκτούμε την αντίληψη και την ηδονή της συγκεκριμένης ένταξης στις ιστορικές διαδικασίες και στις διαδικασίες αναδιοργάνωσης), όταν λοιπόν τελειώσαμε μ' όλα αυτά, τότε άρχισε να γίνεται δυνατή η σχέση με τους συντρόφους της συνδικαλιστικής αριστεράς σε θεωρητικό και σε πρακτικό επίπεδο. Κάτι τέτοιο όμως προϋπόθετε πως θα είχε ξεπεραστεί ολοκληρωτικά το επίπεδο του προβληματισμού που υπήρχε μέσα στο Ρ.Ο., όπως και γενικότερα σε ολόκληρη την εργατίστικη παράδοση της δεκαετίας του '60. Σήμερα, είμαι σίγουρος, ένα ανάλογο πρόβλημα θα το λύναμε καλύτερα.

Ε. *Μετά τη διάλυση των ομάδων ή την ολοκληρωτική παράλυσή τους, πράγμα που έδειχνε την αποξένωσή τους από την καινούργια ποιότητα των αγώνων, ποια σημασία έχει κατά τη γνώμη σου το αρχικό «Rosso» («Κόκκινος») το οποίο έστρεφε επίμονα το ενδιαφέρον του στις καινούργιες συμπεριφορές, στις καινούργιες ανάγκες όχι πια του «εργάτη μάζα» αλλά μιας καινούργιας κοινωνικής φιγούρας, της οποίας η εξέγερση οφειλόταν όχι τόσο στις σχέσεις παραγωγής όσο στις ιδιαιτερότητες των προλεταριακών συνθηκών των νέων, των γυναικών κλπ.;*

Α. Είχα ήδη αρχίσει προηγουμένως να υπογραμμίζω το σημείο με βάση το οποίο θα μπορούσαμε να επισημάνουμε την θεωρητική συνέχεια που επιτρέπει το πέρασμα σ' αυτή την καινούργια εμπειρία (και που είναι, το υπογραμμίζω, πραγματικά γόνιμη και θαυμάσια στα χρόνια '73-'77). Είχα αρχίσει λοιπόν να μιλάω γι' αυτό με όρους καθαρά θεωρητικούς όταν αναφέρθηκα στη θεματική της διεύρυνσης των αναγκών. Αρχίσαμε πράγματι να κινούμαστε σ' αυτή την κατεύθυνση της ανάλυσης: που στην ουσία ήταν μια εμβάθυνση στην ανάλυση της καινούργιας ταξικής σύνθεσης. Μια ανάλυση η οποία, στο βαθμό που επισήμαινε την υποκειμενικότητα των μαζικών κοινωνικών συμπεριφορών, μπορούσε να κατανοήσει την συνθετικότητα των ανατρεπτικών, ανυπότακτων και εξεγερσιακών συμπεριφορών στο χώρο της αναπαραγωγής.

Με το να πούμε όμως κάτι τέτοιο από θεωρητική σκοπιά, είναι σαν να μην έχουμε πει τίποτα, γιατί η ιδιαιτερότητα και ο καταπληκτικός χαρακτήρας μιας πρακτικής, συχνότατα μειοψηφικής, που διεξάγαμε εκείνα τα χρόνια συνίστατο στην καθημερινή ανακάλυψη αυτών των συμπεριφορών. Αυτή η ανακάλυψη, αυτή η πρακτική, το θυμάμαι πολύ καλά γιατί μας ανάγκασε να συζητήσουμε πάρα πολύ στον αρχικό «Κόκκινο», έστω και με όρους σχεδόν παιδιάστικους και σίγουρα εφηβικούς, ήταν ακριβώς μια σειρά από καινούργιες εμπειρίες της καθημερινότητας που σιγά-σιγά δημιουργούσαν ένα πλαίσιο, ένα πολιτικό πλαίσιο συμπεριφορών, ή καλύτερα ένα καινούργιο κλίμα πολιτικής συμπεριφοράς. Επρόκειτο δηλαδή για το συνδυασμό ανάμεσα σε μια γενική, πολύ γενική υπόθεση ανίκανη να συγκεκριμενοποιηθεί με τις δικές της δυνάμεις, και μιας ποσότητας συσσωρευμένων εμπειριών, μικρών αλλά έντονων. Και στη μέση, όσο σιγά-σιγά αναπτυσσόταν η δουλειά μας (κι αυτό ήταν τα καταπληκτικό που κατόρθωσε να κάνει ο «Κόκκινος»), μία κατανόηση και μια συνεχής μεσολάβηση αυτού του μικροφυσικού επιπέδου των ανατρεπτικών πραγματικοτήτων: η υπόθεσή μας ήταν πως η εργατική συμπεριφορά θα διαχυθεί στο κοινωνικό επίπεδο και ο στόχος μας ήταν να επισημάνουμε την ποιότητα του άλματος που θα σήμαινε ένα τέτοιο πέραςμα.

Αλλά αυτό που πάνω απ' όλα αποτελούσε μια ενθουσιώδη εμπειρία για όσους συμμετείχαν ήταν η σύνδεση αυτών των δύο πόλων, δηλαδή, από την μία, της θεωρητικής υπόθεσης, και από την άλλη αυτού του ιστού των καθημερινών εμπειριών, μειοψηφικών βέβαια αλλά σε μητροπολιτικό επίπεδο. Για τους άλλους που έβλεπαν τη δουλειά μας απ' έξω, επρόκειτο για σκάνδαλο. Είναι πάντως γεγονός πως – εκείνοι ειδικά οι σύντροφοι που ήταν περισσότερο συνδεδεμένοι με την εργατίστικη παράδοση ή με τον συγκεκριμένο χαρακτήρα της πολιτικής – δεν κατόρθωσαν να δουν την ενότητα ανάμεσα στην τάση αυτών των διαδικασιών και την δυνητική σύνθεσή τους στην φιγούρα του κοινωνικού εργάτη, που άρχιζε ήδη να συγκεκριμενοποιείται, παρ' όλο που αυτή η σύνθεση εξυπονούνταν σε όλες μας τις αναφορές πάνω στην πρωτοτυπία και τον πλούτο των καινούργιων συμπεριφορών. Και σ' αυτό το σημείο εμφανίζεται εκείνο που, κατά τη γνώμη μου, είναι το βασικότερο και ωραιότερο χαρακτηριστικό της εμπειρίας

μας: πρόκειται για το γεγονός ότι επαληθεύουμε, πάντα σε πρώτο πρόσωπο, την σύνθεση, δηλαδή την κάνουμε διαρκώς πράξη. Από τη μια δηλαδή έχεις μπροστά σου ένα πλαίσιο που το προβάλλεις θεωρητικά και το θεωρείς επιστημονικά σωστό σύμφωνα με την ανάλυση που έχεις κάνει. Από την άλλη έχεις μια σειρά εμπειρίες στις οποίες σιγά-σιγά συμμετέχεις. Τώρα πώς μπορεί να γίνει η σύνθεση; Και τι μπορεί να είναι αυτή η σύνθεση, αν όχι η σχέση θεωρίας-πρακτικής που την βάζεις σε λειτουργία συγκεκριμένα;

Όταν, φτιάχνοντας το «Rosso» περνάμε από την επισήμανση αυτών των καινούργιων συμπεριφορών στην απόφαση για μια ανάλογη, μια αντίστοιχη πρακτική, όταν για παράδειγμα περνάμε στην, ας πούμε, πρακτική της προλεταριακής επανιδιοποίησης (που σαν τέτοια αντιπροσωπεύει στην πράξη τη σύνθεση ανάμεσα στη θεωρία του κοινωνικού εργάτη και την ευρύτατη διασπορά των συμπεριφορών του), όταν λοιπόν αρχίζουμε να δρούμε κατ' αυτό τον τρόπο, κάνουμε κατά τη γνώμη μου, ένα βασικό ποιοτικό άλμα που σιγά σιγά μας δίνει την δυνατότητα να εδραιώσουμε πάρα πέρα δυνατότητες, αρχικά θεωρητικές – και μάλιστα ευρύτατες – και στην συνέχεια πρακτικές: μας οδηγεί ακριβώς στη γενίκευση, στην επανάκτηση και την πλειοψηφική ανασύνθεση αυτών των καινούργιων συμπεριφορών, των καινούργιων αναγκών.

Δεν αρνούμαι βέβαια το γεγονός ότι μέσα απ' αυτή τη διαδικασία πραγματοποιούνται άλματα (ακόμα και λογικά), δεν αρνούμαι, για παράδειγμα πως, μέσα σ' αυτή τη σύνθεση, σ' αυτή την πρακτική που σκοπεύει στη σύνθεση, ενυπάρχει μια ριζική αλλαγή του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε το μαρξισμό. Δεν το αρνούμαι αυτό, αντίθετα το υπογραμμίζω. Αναμφίβολα και εμείς, όπως ένα μεγάλο μέρος του κινήματος, περάσαμε από μια ερμηνεία του μαρξισμού η οποία τελικά, παρ' όλα αυτά, παρέμενε μια συνολική θεωρητική αναγωγή των προβλημάτων στις μεγάλες μαρξικές κατηγορίες, περάσαμε λοιπόν σε μια άλλη αντίληψη, σε μια συστηματική ανασύνθεση αυτών των κατηγοριών, ξεκινώντας από την εσωτερική τους διαλεκτική, από την ικανότητά τους να εναρμονιστούν με την τεράστια καθημερινή εμπειρία των ανατρεπτικών πραγματικοτήτων. Χωρίς καμιά αμφιβολία, λοιπόν, η δική μας ερμηνεία του μαρξισμού όφειλε να φιλτραριστεί μέσα από αυτές τις συμπεριφορές. Μπήκαμε πιθανά, με βάση ακριβώς

αυτές τις εμπειρίες, σε μια φάση στην οποία γίνεται δυνατή η δημιουργική ανανέωση του μαρξισμού: γίνεται, δίχως άλλο, δυνατό εκείνο το θεμελιώδες εγχείρημα που, για να το πω με πολιτισμένους όρους, δεν είναι παρά η συγγραφή του κεφάλαιου πάνω στην εργατική υποκειμενικότητα – εκείνο το κεφάλαιο «από το μισθό στην εργατική υποκειμενικότητα» που ο Μαγκ δεν είχε το χρόνο να γράψει ή που, ίσως, οι ιστορικές συνθήκες ανάπτυξης του έργου του δεν του επέτρεψαν να εμβαθύνει.

Κατά τη γνώμη μου λοιπόν, σ' αυτή ακριβώς την περίοδο '73-'77 βρισκόμαστε σε μια ευτυχή φάση από θεωρητική σκοπιά, ευτυχή στο βαθμό που κατορθώνουμε ακριβώς να καθορίσουμε συγκεκριμένα ένα πεδίο σύνθεσης ανάμεσα στην πολυπλοκότητα των κοινωνικών συμπεριφορών που άρχισαν να εκφράζονται από τη μια (και των κοινωνικών πραγματικοτήτων που σιγά-σιγά υποκειμενοποιούνται) και στο θεωρητικό στόχο του κοινωνικού εργάτη από την άλλη. Πέρα βέβαια από το ότι ακριβώς η ίδια η ποιότητα της σύνθεσης συνεπάγεται μια αλλαγή.

Δεν ξέρω, μα πιθανά – και αυτό είναι κάτι που πρέπει να πω και σε σχέση με τα γραφτά μου – βρίσκομαι φοβερά πίσω σε σχέση μ' αυτό το ποιοτικό άλμα, μ' αυτή τη θεωρητική απαίτηση. Προσωπικά αισθάνομαι πολύ περιορισμένος. Πρέπει να κάνω την αυτοκριτική μου πάνω σ' αυτό: έχω την εντύπωση πως μέχρι τώρα έχω λειτουργήσει περισσότερο σαν αυτός που ενσωματώνει μια σειρά μαρξικά κείμενα, που τα τραβάει, τα διευρύνει μέχρι να καλύψουν αυτά τα καινούργια φαινόμενα· ενώ, αντίθετα, το πρόβλημα σήμερα δεν είναι αυτό, αλλά το να ξεκινήσει κανείς από αυτά ακριβώς τα φαινόμενα και να επανεξετάσει την μαρξιστική θεματική, τη θεωρητική και πολιτική στρατηγική, κάτω από το φως τους, κι αυτό εντελώς ανεξάρτητα από κάθε ορθοδοξία, ακόμα κι από την σωστή τέτοια. Μπρος σ' αυτές τις δυσκολίες διεκδικώ όμως την ορθότητα της πολιτικής στάσης που είχαμε αυτά τα χρόνια· διεκδικώ δηλαδή στην πρακτική μας δυνατότητα να προλαβαίνουμε αυτό το θεωρητικό άλμα που οφείλαμε στο κίνημα, με υποκειμενικούς όρους, με όρους πολιτικής καθοδήγησης. Από αυτή τη σκοπιά το «Rosso» για την περίοδο που μιλάμε έχει μια αξία, από την άποψη της καινοτομίας, αντίστοιχη με ανάλογες θεωρητικο-πολιτικές εμπειρίες. Αν και πιο χειροτεχνικό, πιστεύω πως έχει την σπουδαιότητα των «Κόκκινων Τε-

τράδιων» ή ανάλογων εμπειριών αυτού του είδους.

Ε. Ενώ οι ομάδες, ήδη σε ολοκληρωτική αποσύνθεση, σωμαίνουν μπρος σ' αυτά τα καινούργια υποκείμενα, εντύπωση κάνει η στάση της «*Rinascita*»* που διαμαρτύρεται για την αθλιότητα αυτού του περιθωριακού και κουρελιάρικου υπο-προλεταριάτου, απολιτικού και μορφωμένου, το οποίο θεωρεί καθαρό σύμπτωμα της κρίσης της πολιτικής. Ο «*Γυμνός Βασιλιάς*» («*Re Nudo*»)**, που εκείνη την εποχή βρίσκει μεγάλη ανταπόκριση φαίνεται σαν να βρίσκει σ' αυτή την ίδια την εικόνα, ένα είδος θετικής εξιλέωσης από τους μύθους της οργάνωσης και της πολιτικής, ανίκανων για απελευθέρωση. Στο βιβλίο *Προλετάριοι και Κράτος* προσπαθεί να ερμηνεύσει αυτή τη χαοτική και συγκεχυμένη έκρηξη υποκειμενικότητας σαν ένα καινούργιο και ανώτερο επίπεδο αγώνα. Τι έκφραζαν κατά τη γνώμη σου αυτοί οι καινούργιοι αγώνες;

Α. Με το βιβλίο *Προλετάριοι και Κράτος* βρισκόμαστε ήδη στη φάση θεωρητικοποίησης των εμπειριών που είχαμε στα χρόνια '73-'77. Μια θεωρητικοποίηση όμως που, κατά τη γνώμη μου, βρίσκεται πολύ πίσω από τις σημερινές μας δυνατότητες επέμβασης στη φαινομενολογία των συλλογικών, των ταξικών συμπεριφορών, πάνω στην καινούργια δύναμη και την καινούργια φιγούρα του διάχυτου εργατικού και προλεταριακού ανταγωνισμού. Κι έπειτα τι πράγμα ήταν αυτές οι διαδικασίες που συνεχώς εξελίσσονταν και ποιές ήταν οι ιδεολογικές μορφές της αναπαράστασής τους; Λοιπόν, εγώ θα διαχωρίζα τελείως αυτές τις διαδικασίες από τις ιδεολογικές μορφές με τις οποίες εμφανιζόντουσαν εκείνα τα χρόνια. Πράγματι, από τη μια μεριά, δίχως αμφιβολία, υπήρχε η απόπειρα της εξουσίας να διαλύσει, να αποσυνθέσει αυτές τις διαδικασίες. Για παράδειγμα η ιταλική προπαγάνδα πάνω στα ιδεολογικά θέματα του αμερικάνικου movement συνοδευόταν με τη διάθεση ναρκωτικών από τη πλευρά της αστυνομίας και της μαφίας· η ιδεολογία της μαστούρας δεν ήταν καθόλου δευτερεύουσα σε σχέση με την ποιοτική υποβάθμιση που επιδίωκαν. Υπάρχουν λοιπόν στοιχεία που δημιουργούνται από τις απόπει-

* «Αναγέννηση», εβδομαδιαία εφημερίδα του ΚΚΙ.

** «Re Nudo», Πολιτιστικό περιοδικό.

ρες καταστροφής του κινήματος από την πλευρά της εξουσίας.

Εμείς όμως, από την άλλη μεριά, καταφέραμε να στρέψουμε αυτά τα φαινόμενα σε μια θετική κατεύθυνση, κι αυτό ήταν κάτι πολύ σημαντικό. Εξάλλου, στην ιστορία του προλεταριακού αγώνα πάντα υπάρχει μια κάποια ετερονομία στόχων: δηλαδή τις διάφορες πρωτοβουλίες της εξουσίας μέσα από την εμπορική προπαγάνδα (δεν θα μπορούσα να χαρακτηρίσω παρά σαν εμπορική προπαγάνδα μια σειρά ιδεολογήματα εκείνης της εποχής) η προλεταριακή πρωτοβουλία τις αντιστρέφει, μέσα σ' αυτό το μπουρδέλο καταφέρει να καταστρέψει τα εμπορικά τους χαρακτηριστικά, τα χαρακτηριστικά συναίνεσης, και να αντιστρέψει θετικά αυτές τις εμπειρίες. Δεν είναι τυχαίο πως τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, αφού για μια ολόκληρη περίοδο πρόβαλαν σαν θετικές αυτές τις καινούργιες συμπεριφορές των νεαρών προλετάριων και την μουσικομανία, σε μια δεδομένη στιγμή, και όταν βλέπουν πως η ταξική δύναμη αρχίζει να τα χρησιμοποιεί, ή σιωπούν ή αλλάζουν τροπάρι. Από αυτή τη σκοπιά το Parco Lambro* είναι μια στιγμή φοβερής αλήθειας, φοβερής γιατί έχει μαζικές και ψυχολογικές διαστάσεις που κανείς από μας δεν είχε προβλέψει. Είναι η στιγμή κατά την οποία συγκεκριμενοποιείται η ενότητα του γενικού θεωρητικού σχεδίου, με την διάχυτη μικρούπαρξη των ανατρεπτικών καταστάσεων, οι οποίες με μια τεράστια δύναμη και μ' ένα άλμα προς τα μπρος συγκεκριμενοποιούνται σε μια απαίτηση πολιτικής έκφρασης.

Θάξιζε να μιλήσουμε τώρα για τις εμπειρίες που είχαμε στο Μιλάνο στο διάστημα '73-'77: σ' όλα αυτά τα χρόνια εδώ βλέπουμε να διαχέεται και να συγκροτείται συλλογικά εκείνο το κίνημα που, αντίθετα, σε άλλες πόλεις παρουσιάστηκε με συμπυκνωμένη μορφή την 'Ανοιξη του '77' στο Μιλάνο όμως κρατάει όλα αυτά τα χρόνια. Πρόκειται για 4 ενθουσιώδη χρόνια από τη σκοπιά της θεωρητικής ανάλυσης και της πρακτικής που αναπτύσσουμε. Σ' αυτά τα χρόνια, το στυλ δουλειάς των συντρόφων είναι θαυμάσιο, καταφέρνουν να δουλεύουν γελώντας, με μια χαρούμενη διάθεση πολύ πιο δυνατή από την ατέλειωτη σειρά των κατασταλι-

---

* Πάρκο του Μιλάνο όπου οργανώθηκε ένα είδος φεστιβάλ του κινήματος στο Μιλάνο, με τεράστια συμμετοχή, και ένα σύνολο «δημιουργικές» εκδηλώσεις.

κών επιθέσεων που υποχρεώνονται να αντιμετωπίσουν.

Ε. Το «Rosso», ήδη από την πρώτη εμφάνισή του, αντιπροσωπεύει ένα είδος επανάστασης στο χώρο της παραδοσιακής πολιτικής εφημερίδας. Στο «Rosso», για πρώτη φορά, όσον αφορά την ιταλική εξωκοινοβουλευτική αριστερά, βρίσκουν χώρο έκφρασης άρθρα για τις γυναίκες, άρθρα για τους ομοφυλόφιλους, άρθρα που μιλούν για τις συγκρούσεις ανάμεσα σε φιλάθλους και αστυνομία στο στάδιο του Σαν Σίρο· γενικά βρίσκουν χώρο έκφρασης όλα εκείνα τα υποκείμενα που σε κείνη την περίοδο εθεωρείτο σκάνδαλο να συμπεριληφθούν σε μια πολιτική εφημερίδα. Μόνο δυο χρόνια αργότερα οι ομάδες θα αρχίσουν να αναφέρονται στα προβλήματα των γυναικών, των ομοφυλόφιλων, των καινούργιων υποκειμένων και γενικά στα θέματα των νέων, τοποθετώντας τα όμως στη σελίδα κουλτούρα. Απ' τη μεριά του αστικού τύπου γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστεί το «Rosso» σαν κάτι ανάλογο με το «Γυμνό Βασιλιά». Σαν μια εφημερίδα δηλαδή που ουσιαστικά, αν και πιο πολιτικοποιημένη, αναφέρεται στην αντικουλτούρα.

Ενώ λοιπόν, απ' τη μεριά του αστικού τύπου, γίνεται μια προσπάθεια γκεττοποίησης του «Rosso», από την άλλη εκδηλώνεται μια αντίδραση, ένα είδος ιερής αγανάκτησης, από ένα ορισμένο κομμάτι των εργατιστών. Σ' αυτή την περίοδο μια σειρά οργανώσεις της αυτονομίας αντιδρούν σαν να αντιμετωπίζουν κάποιο σκάνδαλο, πιστεύοντας πως δεν είναι αξιοπρεπές να μιλά κανείς γι' αυτά τα καινούργια υποκείμενα, μέσα από μια πολιτική εφημερίδα. Στο ίδιο διάστημα το «Rosso», ακριβώς γιατί κινείται στη βάση ενός πολύ συγκεκριμένου πολιτικού στόχου, καταφέρνει μια αποφασιστική νίκη ενάντια σ' όλη αυτή την ιδεολογία της αντικουλτούρας, καταφέρνει δηλαδή να οδηγήσει όλη αυτή την προβληματική στο χώρο των αναγκών, σε μια καινούργια δηλαδή αντίληψη για τις προλεταριακές ανάγκες, σε μιά αντίληψη που ανάγεται συνεχώς στην παραγωγική διαδικασία.

Πως εξηγείς αυτή την αντίδραση ενός μεγάλου τμήματος εργατιστών και ενός επίσης μεγάλου τμήματος, αρχικά, της εργατικής αυτονομίας ενάντια στο «Rosso»;

Α. Έχεις δίκιο: υπάρχει πράγματι μια πλευρά θρησκευτικής

υποκρισίας ακόμα και στον εργατισμό. Και αυτή δίχως αμφιβολία έχει σχέση με μερικά στοιχεία που σημαδεύουν την ίδια τη γένεση του εργατισμού, όπως πίστη, παρέμβαση, μελέτη, «τώρα είναι η ώρα». Αλλά το πρόβλημα, κατά τη γνώμη μου, πέρα από τις παπαδίστικες τοποθετήσεις που παίρνουν μερικοί εκπρόσωποι του εργατισμού, είναι πολύ πιο σημαντικό. Και να γιατί, πιστεύω πως για να κινηθούμε σ' αυτή τη κατεύθυνση ανάλυσης (που παίρνει υπόψη της την διεύρυνση των αναγκών και την γέννηση ενός καινούργιου υποκειμένου) πρέπει νάχουμε ξεμπερδέψει με τον εργατισμό. Προσωπικά διατηρώ με τον εργατισμό ένα είδος σχέσης (παρ' όλο που αναγνωρίζω το θεμελιώδη, γενετικό, ρόλο που έχει παίξει) που έχει πια έρθει σε ολοκληρωτική ρήξη μ' αυτή την ιδεολογία. Πρέπει να το πούμε, να το υπογραμμίσουμε: ο εργατισμός είναι νεκρός. Αυτό πρέπει να το διακηρύξουμε μια για πάντα. Γιατί, όπως συμβαίνει πάντοτε, ο μύθος των μεγάλων θεωρητικο-πολιτικών παραδόσεων κινδυνεύει να γίνει φραγμός στην ανάλυση. Τη δεκαετία του '60 τη δεχόμαστε πέρα για πέρα. Η δεκαετία του '60 στάθηκε ένα τεράστιο, ένα θεμελιώδες θεωρητικό εργαστήριο. Όμως, με την ίδια ακρίβεια, πρέπει να υπογραμμίσουμε και τα όρια αυτής της δεκαετίας.

Ας δούμε, για παράδειγμα, γιατί κάποιοι αντιδρούν παπαδίστικα, μπρος στην προκλητική έκφραση μιας γραμμής που – ακριβώς – με απόλυτη ακρίβεια, με απόλυτη καθαρότητα αντιμετωπίζει και αντιστρέφει τα θέματα της αντι-κουλτούρας. Στην πραγματικότητα πίσω από αυτή την παπαδίστικη στάση υπάρχει μια τελείως μυθική αντίληψη της εργατικής τάξης. Ένα σημαντικό γεγονός για μένα στάθηκε, για παράδειγμα, η οργάνωση του πρώτου καπνίσματος στις αλυσίδες παραγωγής της Άλφα Ρομέο. Κατά τη γνώμη μου, μια πράξη αυτού του είδους είναι τόσο σημαντική από θεωρητική σκοπιά όσο σχεδόν και η ανακάλυψη ότι η εργατική τάξη καθορίζει την ανάπτυξη του κεφάλαιου. Το γεγονός ότι επιτέλους αρχίσαμε να καταλαβαίνουμε πως η σφαίρα των αναγκών ήταν μια σφαίρα επεκτατική και δημιουργική, ότι περνούσε δια μέσου και κατάφερε να κυριαρχήσει πάνω σε όλες τις ευκαιρίες που πρόσφερε η αντι-κουλτούρα (η οποία στην καλύτερη περίπτωση δεν μπορούσε παρά να προσφέρει το σύνολο, ακόμα και των πιο φετιχοποιημένων, αστικών καταναλωτικών προϊόντων). Αυτό, κατά τη γνώμη μου, είναι ένα γεγονός εξαιρε-

τικής σημασίας, τεράστιας θεωρητικής σημασίας. Θεωρητικά σημαντικό, γιατί σημαίνει πως η σχέση ανάμεσα στην πώληση της εργατικής δύναμης και στον καθορισμό της σφαίρας των αναγκών, που συνδέονται μ' αυτή τη διαδικασία αγοραπωλησίας, αποτελεί πια ένα δεσμό που έχει τιναχτεί στον αέρα. Πρόκειται για μια διαδικασία μέσα στην οποία το μπλοκάρισμα της σφαίρας των αναγκών, η μαρκουζιανή απόπειρα να περιοριστεί η εργατική τάξη σε εξωτερική απόφυση του πολιτισμού, γίνεται όλο και πιο δύσκολη.

Αυτή η επεκτατικότητα των αναγκών είναι ένα γεγονός θεμελιώδες: το να καπνίζεις στην αλυσίδα παραγωγής, το να τοποθετείσαι δηλαδή απέναντί της σε μια σχέση ολοκληρωτικής αδιαφορίας, αυτό οδηγεί, για πρώτη φορά, στη δημιουργία καινούργιων εναλλακτικών, ριζικών αναγκών. Και φτάνουμε ακριβώς σ' αυτό: σ' αυτή την σφαίρα των εναλλακτικών αναγκών πάνω και ενάντια στην γραμμή συναρμολόγησης, που είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από «τον καινούργιο τρόπο να παράγουμε». Αυτό είναι για μένα πολύ σημαντικό, και τινάζει στον αέρα την παραδοσιακή αντίληψη της εργασίας, της εργατικής τάξης κτλ. που διατηρείται επίμονα μεσ' τον εργατισμό της δεκαετίας του '60.

Θυμάμαι, για παράδειγμα, πως μια μέρα έφτασε στο «Rosso» ένα άρθρο από την Άλφα Ρομέο, ένα άρθρο που περιέγραφε το γεγονός ότι οι εργάτες της αλυσίδας συναρμολόγησης των αμαξωμάτων, ένα ωραίο πρωινό αντί να μπλοκάρουν τα μηχανήματα, τα επανιδιοποιήθηκαν. Δηλαδή αντί να επαναλάβουν την συνηθισμένη μορφή απεργίας, που τους πρότεινε το συνδικάτο, και η οποία είναι αμυδρά συνδεδεμένη με τον λεγόμενο «καινούργιο τρόπο να παράγουμε», επανιδιοποιήθηκαν την αλυσίδα παραγωγής. Σε κείνο το άρθρο λοιπόν εξηγούσαν γιατί αυτή η επανιδιοποίηση της αλυσίδας παραγωγής ήταν κάτι εξαιρετικά σημαντικό για τους εργαζόμενους της Άλφα Ρομέο. Μια σειρά σύντροφοι άρχισαν τότε να λένε: «μα τι μαλακισμένη ιστορία είναι αυτή; επανιδιοποίηση της αλυσίδας; τι στο διάολο σημαίνει αυτό; Αυτοί κατέβασαν τα παντελόνια, παραιτήθηκαν από την άρνηση εργασίας, μην τους πιστεύετε! το ΚΚΙ κατάφερε να επιβάλλει πάλι την νοοτροπία αποδοχής της καπιταλιστικής παραγωγής κλπ.». Όλο βλακείες! Στην πραγματικότητα εκείνοι που είχαν επανιδιοποιηθεί την αλυσίδα ήταν ακριβώς εκείνοι οι ίδιοι εργάτες που

κάπνιζαν. Και την επανιδιοποιήθηκαν με ποια έννοια; Την επανιδιοποιήθηκαν για να γνωρίσουν, να μάθουν, να δοκιμάσουν όλους τους πιθανούς τρόπους μπλοκαρίσματος, όλους τους πιθανούς τρόπους σαμποτάζ!

Έχουμε να κάνουμε λοιπόν με την μετατροπή, και όχι στα κρυφά, αλλά ανοιχτά, της γνώσης σε στοιχείο φρεναρίσματος, σε στοιχείο παρεμπόδισης της ροής της καπιταλιστικής παραγωγής. Και πάλι λοιπόν αυτή η πολύ ωραία στάση: η μετατροπή δηλαδή της αξίας χρήσης που το κεφάλαιο αγοράζει καθημερινά από την εργατική τάξη, για να την μετατρέψει σε ανταλλακτική αξία, μετατροπή λοιπόν αυτής της πράξης στο αντίθετό της, σε άμεση εργατική ιδιοχρησιμοποίηση, μετατροπή της αλυσίδας παραγωγής σε αξία χρήσης για τους εργάτες, μετατροπή της σε δυνατότητα γνώσης υποταγμένης στις ανάγκες της εργατικής τάξης, στην ανάγκη πολιτικής κυριαρχίας της εργατικής τάξης πάνω στην παραγωγή. Μια πολιτική κυριαρχία που μέσα στη γενικότερη καπιταλιστική κυριαρχία δεν μπορεί παρά νάχει τη μορφή της άρνησης, του σαμποτάζ, του καπνίσματος, της άρνησης τελικά μέσα στην παραγωγή. Να λοιπόν, και αυτό είναι το σημαντικό, το θεμελιώδες γεγονός: η άρνηση της εργασίας, για την οποία τόσο πολύ είχαμε μιλήσει, αλλά σχεδόν πάντα με θεωρητικούς όρους, στα χρόνια '73-'77, για πρώτη φορά γίνεται συμπεριφορά. Γίνεται συμπεριφορά που πια δεν συνδέεται μόνο με φαινόμενα ανιχνεύσιμα από κοινωνιολογική άποψη, όπως π.χ. οι αυξανόμενες απουσίες κι όλα εκείνα τα φαινόμενα μπλοκαρίσματος, τα δείγματα συσσωρευμένης αντίστασης στην εργασιακή ροή. Γίνεται μια συμπεριφορά λεπίτομερειακή και καθημερινή που αναφέρεται στη σφαίρα των αναγκών: η άρνηση της εργασίας απολαμβάνεται σαν τέτοια. Και αυτό είναι ένα γεγονός ποιοτικά θαυμάσιο: ένα ποιοτικό γεγονός που δείχνει ακριδώς τη διάσταση επέκτασης των αναγκών. Γιατί; Τι σημαίνει απόλαυση της άρνησης της εργασίας; Τι άλλο μπορεί να σημαίνει από το ότι έχουμε δημιουργήσει μέσα μας μια σειρά υλικών δυνατοτήτων απόλαυσης, δυνατοτήτων που είναι ολοκληρωτικά εναλλακτικές σε σχέση με την αλυσίδα: δουλειά-οικογένεια-μπαρ, λειτουργικές στη ρήξη μ' αυτό τον κλειστό κόσμο, δυνατότητες που έχουν ανακαλυφθεί, μέρα με τη μέρα, στην εμπειρία της πάλης, δυνατότητες μιας εξουσίας ριζικά εναλλακτικής;

Το «Rosso» δεν ήταν ούτε στο ελάχιστο ένα περιοδικό αντικουλτούρας. Εκτός βέβαια αν αντικουλτούρα ονομάζουμε τη διεύρυνση των αναγκών, σ' αυτή την περίπτωση σίγουρα ήταν ένα περιοδικό αντικουλτούρας! Αλλά δεδομένου ότι οι ορολογίες μας απασχολούν ελάχιστα, ενώ αντίθετα ενδιαφερόμαστε για την ταξική πραγματικότητα, τις εκφρασμένες προλεταριακές συμπεριφορές, τον τρόπο ζωής του κόσμου και των συντρόφων στο χώρο παραγωγής, είτε αυτός βρίσκεται μέσα στο εργοστάσιο είτε στον κοινωνικό χώρο: το «Rosso» ήταν ένα είδος καταγραφής, μια πρακτική καταγραφή όλων αυτών. Δηλαδή κάθε μια από τις συμπεριφορές αντιμετωπιζόταν όχι απλά σαν ένα παθητικό στοιχείο που το καταγράφαμε, αλλά σαν δυνατότητα πολιτικής γραμμής, σαν δυνατότητα να μεταβληθούν αυτές οι συμπεριφορές σε κάτι το γενικό, σε κατεύθυνση πάλης. Από την αποτίμηση στην πράξη μέχρι την αξιολόγηση, από τη φαινομενολογική δηλαδή καταγραφή του γεγονότος στην μεταμόρφωσή του σε πρόγραμμα, σε τάση, σε υποκειμενικό εντοπισμό, μ' όλη εκείνη την χαρούμενη διάθεση που μπορούσε να κλείνει αυτή η σχέση.

Αυτά, δεν ξέρω αν απάντησα στο πρόβλημά σου. Θα πρόσθετα όμως πως υπάρχει και κάτι άλλο που βγαίνει από το «Rosso». Είναι το πρόβλημα που – παρ' όλους τους ανταγωνισμούς και τις αντιθέσεις που προκάλεσε – σ' αυτή τη φάση της ζωής του «Rosso», τραβούσε λίγο-πολύ όλα τ' άλλα. Στο βαθμό που κατεβαίνεις από το επίπεδο της γενικής υπόθεσης, στην εσωτερική ανάλυση των σκόρπιων προλεταριακών συμπεριφορών, αυτών των συμπεριφορών που είναι διαφορετικές μεταξύ τους, και επομένως στις εσωτερικές αντιθέσεις της τάξης, είναι προφανές πως εντοπιζόταν μια έντονη και προβληματική ιδιαιτερότητα σε σχέση με τον κεντρικό κρίκο που ορίζεται – μέχρι τότε αντιφατικά – ανάμεσα στην ιδιαιτερότητα των συμπεριφορών και την ενότητα στο επίπεδο της προβληματικής. Αν θές, χρησιμοποιώντας μια πιο σύγχρονη ορολογία, μπορούμε να πούμε πως οι μοριακές συμπεριφορές, οι οποίες εμφανίζονται στο επίπεδο της φαινομενολογίας των ταξικών συμπεριφορών, παρουσιάζονται σαν αξίες, αντίθετες μεταξύ τους. Και να, για παράδειγμα, το πρόβλημα του φεμινισμού, στην καθαρά αντιφατική μορφή που παρουσιάζόταν στο επίπεδο του σύζυγου εργάτη και στις αντιθέσεις που αυτός μετέφερε από το εργοστάσιο στην οικογένεια: αυτό λοιπόν το πρόβλη-

μα το συλλαμβάναμε αμέσως και του δίναμε μια γενική αξία. Πια δεν ήταν δυνατό να ενεργήσουμε διαφορετικά. Διαλέγοντας όμως αυτή τη μεθοδολογική πρακτική επέμβασης στο μικροφυσικό, στον διάχυτο χώρο των ανατρεπτικών στοιχείων, στη σύνθετη ποιότητά τους, βρεθήκαμε μπρος στην αντίφαση ανάμεσα στην αυτονομία γενικά και στην αυτονομία ειδικά. Αυτή η αντίθεση, που κάθε άλλο παρά λύθηκε, ήταν κάτι που το ζούσαμε μέχρι τις τελευταίες του συνέπειες: έπρεπε να οπλιστούμε με το απαραίτητο θάρρος ώστε πέρα από κάθε ιδεολογία, ακόμα και την εργατική κεντρικότητα, να αντιμετωπίσουμε αυτές τις αντιφάσεις σαν πραγματικές, και να διαπιστώσουμε σε ποιο βαθμό θα μπορούσαν να γίνουν λιγότερο ή περισσότερο ανταγωνιστικές.

Στην περίοδο συγκρότησης της αυτονομίας, από το '73 μέχρι το '77, καταφέραμε, παρόλα αυτά, παρόλες τις δυσκολίες που (κοιτάζοντάς τες τώρα) σε μερικές περιπτώσεις ήταν τεράστιες, καταφέραμε λοιπόν να οδηγήσουμε σε μια σύγκλιση όλα αυτά τα στοιχεία μέσα σ' ένα ενιαίο ρεύμα αντιθέσεων και ξεπεράσματός τους, όπου συχνά οι αντιθέσεις υπερτερούσαν, ένα ρεύμα στο οποίο συνυπήρχαν τελικά όλα αυτά τα στοιχεία και το οποίο έτεινε σε ένα γενικό πολιτικό λόγο. Προσωπικά πιστεύω πως αυτή η αντιφατική συνύπαρξη αυθόρμητων στοιχείων τα οποία ξεπερνούσαν άμεσα από την πραγματικότητα ήταν κάτι πολύ βασικό για το γενικό πολιτικό μας πρόγραμμα. Αν υπάρχει κάποιος πλουραλισμός, σε εισαγωγικά, που να μπορεί να τον δεχτεί, που να πρέπει να τον δεχτεί η αυτονομία, αυτός είναι η αναγνώριση του γεγονότος ότι δεν υπάρχει μια μονοδιάστατη λύση στην επαναστατική διαδικασία. Η επαναστατική διαδικασία είναι το δυναμικό και συνεκτικό σύνολο μιας συνεχούς άσκησης αντιεξουσίας, και πραγμάτωσης μιας εναλλακτικής ζωής, πρόκειται για μια διάσταση εκρηκτική (που όμως δεν παύει γι' αυτό να είναι αρμονική) αυτής της επιμονής πάνω στις διάφορες ειδικές συμπεριφορές: χρέος μας είναι να κατορθώσουμε να επισημάνουμε αυτό το διαλεκτικό παιχνίδι και να το στρέψουμε ενάντια στην εξουσία.

Μπορούμε να θεωρήσουμε πως υπάρχουν δύο δυνάμεις στρατηγικά στραμμένες ενάντια στην εξουσία: από την μια το στοιχείο της ταξικής αντιπαράθεσης, από την άλλη η αντιπαράθεση της πολυμορφίας στην ενότητα της εξουσίας, στην ενότητα ολοκληρωτικού χαρακτήρα που ισοπεδώνει τις διαφορές και εξυψώνει

την εξουσία. Αυτή η ανακάλυψη αντιπροσωπεύει ένα πολλαπλασιασμό των δυνάμεών μας. Αντίθετα, κάθε φορά που επιχειρείται η μετατροπή της σχέσης ανάμεσα στην αυτονομία και τις αυτονομίες σε μόνιμο και σταθερό στοιχείο αντιπαράθεσης, πρόκειται για ένα εγχείρημα, θα λέγαμε για να αστερευτούμε, τύπου ΣΙΑ. Γιατί πράγματι τι νόημα έχει να αντιπαραθέτουμε μια φυσική ανάγκη ενάντια σε μια άλλη, μια βασική ανάγκη ενάντια σε μια άλλη βασική ανάγκη, τι νόημα έχει να θεωρήσουμε σαν μια σχεδόν μεταφυσική αντίφαση την ιστορική πραγματικότητα των αναγκών; Όχι, δεν είναι σωστό. Μία προσεκτικότερη αντιμετώπιση του προβλήματος αποκαλύπτει την υλικότητα του διαχωρισμού σαν μια απάτη, σαν υλικότητα της αξίας, σαν πραγματικότητα της κυριαρχίας, σαν μια πραγματικότητα που καθορίζεται από τον μετασχηματισμό της προλεταριακής αναπαραγωγής σε καπιταλιστική λειτουργία: η ολικότητα του ζωντανού είναι, ανάγεται σε κυριαρχία. Αντίθετα, για μας, αυτή ακριβώς η ολικότητα πρέπει να ξανασταθεί στα πόδια της και να επενδυθεί, σαν πλούτος, στον κομμουνισμό.

VIII. Η κεντρικότητα του κοινωνικού εργάτη και οι καινούργιες κατηγορίες της μαρξικής ανάλυσης του Κράτους-επιχείρηση

Ε. Είναι πάντως σίγουρο πως από τη συναυλία του Πάρκο Λάμπρο ως την συνδιάσκεψη του '77 στη Μπολόνια το κίνημα υφίσταται μια σημαντική μεταμόρφωση και μια προοδευτική εσωτερική ωρίμανση σε σημείο που να αρνείται βίαια κάθε απόπειρα περιθωριοποίησής του. Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου σου **Η μορφή Κράτος** αποδίδεις στο κίνημα του '77 μια τέτοια δυναμική κεντρικότητα σε σημείο που να υποστηρίζεις μια καινούργια ανάγνωση της σχέσης ανάμεσα στη σφαίρα της άμεσης παραγωγής και στη σφαίρα της διευρυμένης αναπαραγωγής στο Μαξ. Τι σχέση έχει αυτό το βιβλίο σου με την εργατίστικη παράδοση; Αποτελεί ξεπέρασμά της ή συνέχειά της;

Α. Είναι μια δύσκολη ερώτηση. Για να βοηθηθώ στην απάντηση θάταν ίσως καλύτερα να αναφέρω όλα τα δομικά στοιχεία που υπάρχουν εδώ. Είναι δέβαιο, όπως άλλωστε αναφέρω και στο βιβλίο, πως βρισκόμαστε στα όρια του εργατισμού – εσύ επισημαίνεις μάλιστα πως ήδη ο ορίζοντας έχει αλλάξει. Μπορεί νάναι αλήθεια, μπορεί όχι, όλα θα παιχτούν στα επόμενα χρόνια. Εκείνο πάντως που δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε από δομική, πραγματική, ιστορική σκοπιά είναι το γεγονός πως γύρω μας τα πάντα αλλάζουν.

Η φάση που ζούμε σηματοδοτεί, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, ένα πέρασμα από την ποιότητα στην ποσότητα και από την ποσότητα στην ποιότητα: αυτός είναι ο λόγος που μια σειρά υποθέσεις που κάναμε στη περίοδο '73-'77 γίνονται σήμερα θεμελιώδεις για τη συνολική αξιολόγηση του κινήματος. Πρόκειται για μια από κείνες τις ιστορικές στιγμές που αλλάζουν τα πάντα, που

μετατρέπουν την ποσότητα σε ποιότητα, σε καινούργια διάσταση: πρόκειται για την εκδήλωση μιας καινούργιας ταξικής σύνθεσης στην κυριολεξία του όρου.

Μετά το '77 δεν είναι δυνατόν πια να μιλήσει κανείς σοβαρά για ταξική σύνθεση δίχως να λάβει υπόψη του το διάχυτο προλεταριάτο και τον καινούργιο κόσμο των αναγκών σαν στοιχεία καθοριστικά για την ταξική πάλη. Μετά το '77, όποιος εξακολουθεί να μιλά με παλιούς όρους είναι νεκρός. Αυτή την αίσθηση του θανάτου την αισθάνθηκα τελευταία πολύ έντονα όταν συναντήθηκα με κάποιους παλιούς συντρόφους που δεν έζησαν και δεν έδρασαν στην τελευταία φάση του κινήματος – κι ούτε την έχουν μελετήσει. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, το γεγονός πως όλοι οι εργατιστές που μπήκαν στο ΚΚΙ δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν αυτά τα στοιχεία ανανέωσης και ουσιαστικής τροποποίησης της ταξικής σύνθεσης: πράγματι, σήμερα η ρεφορμιστική γραμμή στο σύνολό της προσπαθεί απεγνωσμένα να καταπνίξει την εκδήλωση των νέων χαρακτηριστικών της ταξικής σύνθεσης.

Το '77 αλλάζει η φάση. Εκείνη τη μέρα που οι φοιτητές του χώρου της αυτονομίας της Ρώμης πετούν έξω από το πανεπιστήμιο τον Λάμα δεν είναι δυνατό να την περιορίσουμε στην επικαιρότητα· αντίθετα πρόκειται για μια μέρα που, παρά τη δύναμη του εκδοτικού οίκου Einaudi και της γραφτής *Ιστορίας της Ιταλίας*, θα μείνει σαν ένα σημαντικό γεγονός στην άγραφη ιστορία! Κι όχι μόνο της Ιταλίας αλλά και του διεθνούς προλεταριάτου. Πρόκειται για ένα γεγονός, μια αγωνιστική ενέργεια του ιταλικού προλεταριάτου η οποία δείχνει, αποκαλύπτει, την καινούργια ποιότητα του κινήματος, μια ενέργεια που συμβάλει στην εκ νέου επεξεργασία των γενικών όρων της ταξικής πάλης.

Αλλάζει η φάση : αυτή η όμορφη, η εσωτερική, η βαθειά προσπάθεια να βρεθούν καινούργιοι δρόμοι μέσα στο κίνημα εκδηλώνεται ολοκληρωμένα στην πολιτική του ενότητα, στην ουσιαστική του επιδίωξη ρήξης, που όχι τυχαία, όπως εξάλλου συμβαίνει πάντα σ' αυτές τις καταστάσεις, αποκτά και καινούργια εκφραστικά μέσα. Η δημιουργικότητα δεν είναι κάτι που μπορεί να περιοριστεί σ' ένα κομμάτι του κινήματος, αντίθετα, είναι δεμένη με την ίδια την εκρηκτική του πραγματικότητα· κι αυτά τα ουσιαστικά αναπαλλοτριωτα στοιχεία του κινήματος μπορούν, βέβαια, κάλ-

λιστα να τα ρίξουν στη φυλακή, μπορούν να τα απαγορεύσουν κατά τον πιο κατασταλτικό τρόπο για μικρό ή μεγάλο διάστημα, πάντα όμως θα μένουν στην προλεταριακή εμπειρία σαν ουσιαστικά γεγονότα της ταξικής συνείδησης. Αν η συνείδηση είναι, όπως πιστεύω, ένα υλικό γεγονός που συντίθεται ιστορικά διαμέσου μιας σειράς αγώνων, οι οποίοι αποτελούν ποιοτικά και πραγματικά άλματα, τότε τι μπορεί να σημαίνει αυτό που αναπάντεχα παρουσιάστηκε μπροστά σ' όλους εμάς, άσχετα με το αν παρακολουθούσαμε ή όχι τις καινούργιες ταξικές συμπεριφορές;

Ποιο είναι το θεωρητικό επίπεδο που αντιστοιχεί σ' αυτή την πυκνότητα, σ' αυτή την ένταση, την πληρότητα της διαδικασίας; Βέβαια η θεωρητική επεξεργασία καταφέρει, με καινοτόμα επιστημονική ορμή, και με την ανάλογη φαντασία, να καταγράψει αυτό το ποιοτικό άλμα, αλλά – κατά τη γνώμη μου – μόνο εν μέρει. Έτσι όταν αναφέρεσαι στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου «*Η μορφή Κράτος*», ή όταν μιλάμε για μια απόπειρα ακόμα πιο σχετική – αν και ακόμα επίκαιρη και με μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία – όπως αυτή που γίνεται στο βιβλίο *Κυριαρχία και Σαμποτάζ*, παρ' όλα αυτά το θεωρητικό μας επίπεδο βρίσκεται ακόμα πολύ πίσω.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου *Η μορφή Κράτος* προσπαθώ να επισημάνω μέσα στη διαδικασία κυκλοφορίας μια σειρά από αναπαραγωγικά σημεία, άρα δηλαδή παραγωγικά και αναπαραγωγικά ταυτόχρονα. Αν ο κοινωνικός εργάτης συντίθεται με τόση πληρότητα, τότε πρέπει νάναι αλήθεια πως η μορφή της κεφαλαιακής διαδικασίας είναι μια μορφή η οποία παίρνει επιτέλους την διάσταση, που άλλωστε σαν τάση είχε προβλεφθεί από τον ίδιο το Μαρξ, της απορρόφησης της κυκλοφορίας μέσα στην παραγωγή. Η κυκλοφορία δεν είναι πια ένα εξωτερικό στοιχείο αλλά ένα στοιχείο εσωτερικό· εσωτερικό όχι με την πολιτική έννοια της κρατικής οργάνωσης της κυκλοφορίας στη μορφή του Κράτους-σχέδιο, αλλά με την δομική έννοια. Αυτό σημαίνει πως το κεφάλαιο, η μορφή-Κράτος του κεφαλαίου καταφέρει να προδιαγράψει αδιάκοπα τα διάφορα στάδια της κυκλοφορίας σαν θεμελιώδη στοιχεία του κεφαλαίου, σαν θεμελιώδη στοιχεία της διατήρησής του, της αναπαραγωγής του, μετατρέποντας γι' αυτούς τους σκοπούς το κόστος της κυκλοφορίας σε παραγωγικό κόστος, ενώ ταυτόχρονα, μ' αυτή τη διαδικασία, το κεφάλαιο

εκτίθεται υπερβολικά στην εργατική και προλεταριακή αντιπίθεση.

Όμως, με το να πούμε κάτι τέτοιο, έχουμε μόλις προσεγγίσει το πρόβλημα, έχουμε απλά πλησιάσει την ένταση αυτής της ποιοτικά καινούργιας φάσης που καθόρισε το κίνημα, και που σήμερα ζει μέσα της. Σήμερα, είμαστε ίσως σε θέση να περιγράψουμε με αρκετή ακρίβεια τη μορφή-Κράτος του ώριμου κεφάλαιου, τη μορφή-Κράτος των κομμάτων, εκείνη δηλ. τη μορφή-Κράτος που ο ιστορικός συμβιβασμός και η συντεχνοποίηση του συνδικάτου κάνουν πραγματικότητα. Αυτή τη μορφή, ενός καινούργιου δημοκρατικού ολοκληρωτισμού, μιας υποχρεωτικής ομοφωνίας, είμαστε σε θέση να την περιγράψουμε αρκετά καλά. Πιστεύω ότι αυτό είναι κάτι που λίγο πολύ κάναμε όλοι αυτά τα τελευταία χρόνια, από τα Quaderni Piacentini* ως τους Γερμανούς, τους Εγγλέζους και τους Αμερικάνους θεωρητικούς. Στο επίπεδο της ανάλυσης λοιπόν αυτά τα πράγματα υπάρχουν, εκείνο που περιμένουμε είναι να επεκταθεί η τάση, να υποχρεωθεί, για παράδειγμα, σιγά-σιγά το ΚΚΙ ή να μεταμορφωθεί σε άμεσο διαχειριστή αυτού του ολοκληρωτικού Κράτους ή να αποδεχτεί την αντίθεση – με μια τεράστια ένοχη συνείδηση – σ' αυτό το επίπεδο.

Πέρα όμως απ' όλα αυτά, εκείνο που ακόμα μας διαφεύγει και που δεν υπάρχει στο βιβλίο η *Μορφή Κράτος* ούτε, ή καλύτερα ίσως μόνο – αν και κατά τρόπο σχετικό – διαφαίνεται στο *Κυριαρχία και σαμποτάζ*, είναι η διαδικασία της εργατικής και προλεταριακής αυτοαξιοποίησης η οποία έχει φτάσει σε τεράστια επίπεδα αυτοσυνείδησης, διαχωρισμού, έχει επενδυθεί σ' όλους τους μηχανισμούς της αναπαραγωγής. Αυτή την αυτοαξιοποίηση είναι που πρέπει να καταφέρουμε να επισημάνουμε με την περιγραφή, με την ανάλυση, με το πρόγραμμα. Πρέπει να προσθέσω πως μόνο η εγγύηση της διαδικασίας αυτοαξιοποίησης μας επιτρέπει το μεγαλύτερο δυνατό πολιτικό άνοιγμα.

Είμαι δηλαδή πεισμένος, για να μιλήσω πολύ απλά, πως σήμερα η κατάσταση στην Ιταλία κυριαρχείται από μια ριζική, αναπαλλοτρίωτη αντιεξουσία, η οποία δεν έχει πια να κάνει απλά με την εργατική παρουσία στα εργοστάσια και με τους συσχετισμούς

---

* Θεωρητικό περιοδικό του κινήματος που συνεχίζει να εκδίδεται για 15 χρόνια.

που καταγράφει το «Statuto dei lavoratori»* ή μερικές θεσμικές αλλαγές πούγιναν μετά το '68. Αντίθετα βρισκόμαστε σε μια κατάσταση όπου μέσα στη συνολική διαδικασία αναπαραγωγής, κι αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί, η εργατική αυτοοργάνωση είναι δεδομένη κατά τρόπο οριστικό. Σίγουρα υπάρχουν δυσκολίες πολύ σοβαρές, αδιέξοδα που εν μέρει δείχνουν την δύναμη του κεφάλαιου το οποίο προσπαθεί να μπλοκάρει ή έστω να ελέγξει αυτή την κατάσταση. Όμως, το κεφάλαιο γνωρίζει ότι πρέπει να προσαρμοστεί, γνωρίζει ότι πρέπει να προσαρμοστεί με την υπάρχουσα αντιεξουσία, κι αν αυτό σήμερα το γνωρίζει η πιο συνειδητή μερίδα του, σύντομα θα δούμε αυτή τη συνειδητοποίηση να γενικεύεται. Πάρτε για παράδειγμα τις θέσεις του Ναπολεόνι ή τις θέσεις εκείνου του ελάχιστου μεταλλακτικού ρεφορμισμού που υπάρχει ακόμα στο ΚΚΙ· πρόκειται φυσικά για καπιταλιστικές θέσεις, απόλυτα καθορισμένες σαν τέτοιες, πρόκειται όμως και για θεωρητικο-πολιτικές εκδηλώσεις οι οποίες αποδέχονται ξεκάθαρα πλέον τον δυϊσμό της διαδικασίας αξιοποίησης, δηλαδή την καπιταλιστική αξιοποίηση από τη μια και την εργατική αυτοαξιοποίηση από την άλλη.

Η δική μας θεωρητική καθυστέρηση, η θεωρητική καθυστέρηση της αυτονομίας σε τι συνίσταται; Κατά τη γνώμη μου μπορεί να συνοψιστεί σε τρία σημεία.

Πρώτο: δεν καταφέρνουμε ακόμα να δώσουμε έναν ολοκληρωτικά κοινωνικό ορισμό των καπιταλιστικών και των εργατικών συμπεριφορών, δεν καταφέρνουμε δηλαδή να ορίσουμε με καθαρά κοινωνικούς όρους τις διαδικασίες αξιοποίησης. Μ' άλλα λόγια δεν καταφέρνουμε να ορίσουμε την κατηγορία του κοινωνικού κεφάλαιου και την κατηγορία της εργατικής τάξης σαν δύναμης κοινωνικής αξιοποίησης. Η ικανότητά μας να εμβαθύνουμε τους όρους της κριτικής της πολιτικής οικονομίας και τις κατηγορίες της κριτικής της πολιτικής οικονομίας είναι ακόμα στάσιμη, από αυτό πηγάζει και η έλλειψη κατηγοριών αντίστοιχων με τα επίπεδα του κοινωνικού ανταγωνισμού της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

---

* Θα λέγαμε το «καταστατικό των εργαζομένων», σύνολο θεσμικών κατακτήσεων που κερδήθηκαν μετά το '69 και εκφράστηκαν σ' αυτό το «καταστατικό».

Δεύτερο: υπάρχει μια άλλη αδυναμία στην ανάλυσή μας, πρόκειται για την αδυναμία να περάσουμε από το επίπεδο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας στην κριτική της πολιτικής, δηλαδή να αντιληφθούμε τα στάδια που σήμερα καταγράφουμε, όχι βέβαια στο επίπεδο της αυτονομίας της πολιτικής, αλλά στο επίπεδο που χαρακτηρίζεται από την πολιτική ύπαρξη των δυο ανταγωνιζομένων τάξεων.

Τρίτο: έχουμε ακόμα αδυναμία να μεταφέρουμε τον προσωπικό, ατομικό καθορισμό των συμπεριφορών στη διάσταση του πολιτικού προγραμματισμού μας.

Επομένως, κατά τη γνώμη μου, τα τρία σημεία στα οποία πρέπει να απαντήσουμε, απλά για να ανταποκριθούμε στο επίπεδο αυτού που συνέβη αυτά τα χρόνια, για να έρθουμε στο ύψος της καινούργιας ποιότητας που επισημόναμε με την ανάλυση αυτής της φάσης, είναι τα ακόλουθα: παραπέρα εμπάθυνση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας τοποθετώντας τις κατηγορίες της κάτω από το φως των προβλημάτων της κοινωνικοποίησης και ειδικότερα των θεμελιωδών ανταγωνισμών· μια κριτική της πολιτικής ικανή να εντοπίσει πολιτικές μορφές, δηλ. γενικές μορφές έκφρασης αυτών των ανταγωνισμών και στα δύο στρατόπεδα· και τρίτο, ανάπτυξη της ικανότητας να συνδέουμε την ένταση που καθορίζει το προσωπικό, το ατομικό, η συγκεκριμένη ιστορικότητα της ύπαρξης, με αυτό το κριτικό και ανατρεπτικό πρόγραμμα.

Από αυτή τη σκοπιά είμαστε στ' αλήθεια στο Α, μέχρι τώρα σχηματοποιήσαμε θεωρητικές προσεγγίσεις που αντιστοιχούν μόνο τυπικά και σε ελάχιστο βαθμό, κι όχι βέβαια υλικά και κατά τρόπο κατάλληλο, στην τεράστια πραγματικότητα αυτής της διαδικασίας. Από την άλλη μεριά μερικές θεωρητικές προσπάθειες όπως αυτή της υπερβατικότητας ή των φιλοσοφιών α λα Γκουαταρί, που προσπαθούν να απαντήσουν, αποτελούν – στην καλύτερη περίπτωση – ένα είδος προσεγγίσεων καθαρά χειροτεχνικών, οι οποίες πολλές φορές στηρίζονται σε μια πολύ δυνατή διαίσθηση αλλά που βέβαια είναι ακόμα ακατάλληλες να περιγράψουν την μετάβαση, την ποιότητά της, την πολυπλοκότητα των αρθρώσεων, που αυτή η ίδια η μετάβαση καθορίζει. Από αυτή τη σκοπιά πιστεύω πως τους επόμενους μήνες, τα επόμενα χρόνια πρέπει να δουλέψουμε πολύ, και φυσικά, ως συνήθως, δεν πρόκειται για μια δουλειά που μπορεί να γίνει στο επίπεδο της ατομικής

θεωρητικής εμπειρίας, αλλά για μια δουλειά που ή θα καταφέρει να πάρει συλλογικές διαστάσεις, θα μπορέσει δηλαδή να διαπεραστεί από την πράξη, ή διαφορετικά δεν θα μπορέσουμε να την κάνουμε.

Τέλος ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα είναι το πρόβλημα της βίας. Τα γεγονότα αυτής της Άνοιξης μας οδηγούν να θεωρήσουμε σαν εξαιρετικά σημαντικό το γεγονός ακριβώς ότι οι βίαιες αλλαγές και η υποκειμενική ριζοσπαστικοποίηση ακολουθούν ακατάπαυστα την ρήξη με το κεφάλαιο. Αυτό προφανώς δεν συμβαίνει μόνο από τη δική μας πλευρά αλλά και απ' αυτή του κεφαλαίου. Μπορούμε λοιπόν να κλαίμε και να διαμαρτυρόμαστε όσο θέλουμε βλέποντας την τρελή επιτάχυνση που κάποιες ξέφρενες μεταβλητές* του κινήματος καθορίζουν σ' αυτή τη φάση: πράγματι, όμως όλα αυτά τα γεγονότα βρίσκονται μέσα στη θεωρητική πρόβλεψη. Εδώ ακόμα μια φορά έχουμε να κάνουμε με την ωμότητα, τη σκληρότητα της ταξικής σχέσης. Η επανάσταση δεν είναι γεύμα μετά χορού** έλεγαν κάποτε: χωρίς να σημαίνει καθόλου ότι είμαστε ευχαριστημένοι, και με όρους πολύ σκληρούς και για μας, πρέπει πάντα να έχουμε υπόψη μας αυτή την αλήθεια. Φτάνει, λοιπόν, με τις φράουλες και αίμα!

Ε. *Αν και η επιμονή μου μπορεί να θεωρηθεί σχολαστική, επανέρχομαι στο κίνημα του '77 το οποίο εισήγαγε μια σειρά καινούργιες κατηγορίες – όπως «διάχυτο εργοστάσιο», «τριτογενεοποίηση», «υπόγεια οικονομία», «αυτοαξιοποίηση» κλπ – που, όπως συνέβη και με την καινούργια εργατίστικη ορολογία, αποτελούν στόχο μιας συνεχούς πολεμικής παραποίησης. Θα μπορούσες να εξηγήσεις μερικές από τις κατηγορίες που θεωρείς πιο σημαντικές;*

Α. *Ας αρχίσουμε από τα πιο απλά. Είναι αναμφίβολο πως όσα ζήσαμε από το '73 μέχρι το '77 δεν είναι τίποτε άλλο παρά οι σύνθετες και όχι πολύ καθαρές αλλά διακριτές προσπάθειες αναδιάρθρωσης, μιας αναδιάρθρωσης που επιδρά πάνω στην ταξική σύνθεση και που μεταμορφώνει την τεχνική πλευρά της, χωρίς να*

* «Ξέφρενη μεταβλητή», αναφορά στις Ερυθρές Ταξιαρχίες.

** αναφορά σε φράση του Μάο-τσε τουινγκ.

μπορεί να την καταστρέψει από πολιτική άποψη. Αυτό, νομίζω είναι το βασικότερο στοιχείο. Τα αφεντικά, σ' αυτό το διάστημα καταφέρνουν να συντρίψουν την κεντρικότητα του εργάτη μάζα από τεχνική σκοπιά, δεν καταφέρνουν όμως να διαλύσουν την συνέχεια της πολιτικής δράσης του εργάτη μάζα στο διάχυτο χώρο, στη συνολική παραγωγή, στην αναπαραγωγή, από πολιτική σκοπιά. Υπάρχει λοιπόν ένας υπερκαθορισμός του πολιτικού από την πλευρά της εργατικής τάξης, μια αυτονομία του πολιτικού από την πλευρά της εργατικής τάξης, την οποία δέβαια δεν θα τη βρούμε στο ΚΚΙ αλλά στην αλλαγή των συνολικών όρων, των τεχνικών, των δομικών συνθηκών των εργασιακών διαδικασιών. Η διαδικασία αξιοποίησης αναπτύσσεται στο κοινωνικό επίπεδο, συνενώνοντας διαφορετικές, διάχυτες εργασιακές διαδικασίες, απορροφώντας τις κατά τρόπο ουσιαστικό, ταυτόχρονα όμως δεν καταφέρει να σπάσει την κυκλοφορία των αγώνων, την κυκλοφορία της εργατικής συνείδησης σαν υλικό στοιχείο, σαν ιστορικό στοιχείο της πολιτικής σύνθεσης της εργατικής τάξης. Αυτή η διαδικασία αντίθετα υπερτονίζει τα στοιχεία έντονης αντίθεσης και γίνεται όλο και περισσότερο ανταγωνιστική στο βαθμό που το καπιταλιστικό σχέδιο είναι υποχρεωμένο να ακολουθεί την ικανότητα της εργατικής τάξης να ενσωματώνει διαρκώς καινούργια στρώματα, τη διπλή δουλειά, όπου κάθε στοιχείο άμυνας μεταμορφώνεται σε στοιχείο επίθεσης. Δέστε τη μαύρη εργασία: ήταν ένα κλασικό παράδειγμα εξαθλίωσης, σήμερα έχει γίνει στοιχείο σταθεροποίησης και γενίκευσης της εργατικής συμπεριφοράς*. Η σχέση που δημιουργεί το κεφάλαιο ανάμεσα σε διαφορετικές αγορές εργασίας μετατρέπεται σε εξάπλωση των αντιθέσεων οι οποίες δεν είναι απλά εσωτερικό χαρακτηριστικό της εργατικής τάξης αλλά ριζικές αντιθέσεις στην ανάπτυξη.

Το Κράτος θάθελε να ενσωματώσει για πάντα αυτή τη δυνατότητα διαίρεσης, διάρθρωσης, ιεραρχικοποίησης, πειθάρχησης των διαφόρων στρωμάτων της κοινωνικής εργατικής δύναμης.

---

* Εδώ γίνεται αναφορά στους αγώνες ενάντια στη μαύρη δουλειά, που έφτασαν μέχρι την δημιουργία «προλεταριακών περιπόλων» στις γειτονιές - ιδιαίτερα στην περιφέρεια του Μιλάνου - που ξεσκέπαζαν και «τιμωρούσαν» αφεντικά της μαύρης δουλειάς οργανώνοντας τους εργάτες· ταυτόχρονα μορφές μαύρης δουλειάς μεταβάλλονται σε μέθοδο εργασίας που επιτρέπει το μέγιστο του ελεύθερου χρόνου.

Από αυτή τη σκοπιά το Κράτος είναι και παραμένει Κράτος-επιχείρηση, στο βαθμό που η διαδικασία συσσώρευσης κυριαρχείται από την κρατική εξουσία, μια και το Κράτος επιδιώκει την νομιμοποίησή του δια μέσου της δυνατότητάς του να επεμβαίνει άμεσα στην ταξική δομή, στις αρθρώσεις της ταξικής σύνθεσης. Το Κράτος δηλαδή κατέχει μια δυνατότητα συνεχούς επέμβασης, ανάλογης τροποποίησης της ταξικής σύνθεσης και ανάλογης κυριαρχίας. Αυτή όμως η κίνησή του μέχρι τα σήμερα μπλοκαρίστηκε από την συνέχεια της πολιτικής συμπεριφοράς και την πολιτική ενότητα της εργατικής τάξης που στάθηκαν ικανές, στον ίδιο βαθμό, να αναπτυχθούν αντιθετικά, ανταγωνιστικά.

Όλα αυτά γίνονται ξεκάθαρα όταν σκεφτούμε μερικές ειδικές πλευρές αυτής της διαδικασίας αναδιάρθρωσης, και αναδιοργάνωσης, της ταξικής σύνθεσης, των ταξικών σχέσεων: αυτή η διαδικασία είναι υποχρεωμένη να δημιουργήσει συμπαγείς πυρήνες εργατικής δύναμης με σκοπό τη διαίρεση και τον έλεγχο των διαφόρων στρωμάτων της εργατικής τάξης: ο τριτογενής τομέας για παράδειγμα, είναι αρχικά αυτό, δηλαδή ένα εγχείρημα εξολοκλήρου καπιταλιστικό. Τι είναι ο τριτογενής τομέας; Ένα έμμεσο στοιχείο της διαδικασίας αξιοποίησης που ουσιαστικά έχει σκοπό τον έλεγχο και την μεσολάβηση με την κοινωνική εργατική δύναμη. Η ταξική δύναμη όμως, αντίθετα, καταφέρει να περάσει την αμεσότητα των εργατικών πολιτικών συμπεριφορών στον τριτογενή τομέα. Γιατί; Γιατί σήμερα, στην πράξη, ο έλεγχος είναι εξαιρετικά αντιφατικός. Ο καπιταλιστικός έλεγχος είναι υποχρεωμένος να ασκηθεί πάνω σ' ένα επίπεδο στο οποίο η ενότητα της κοινωνικής εργασίας, σαν ενότητα της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας, σαν προοδευτική ενοποίηση χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας, γίνεται όλο και πιο στενή. Έτσι, έχουμε να κάνουμε μ' ένα καπιταλιστικό εγχείρημα που πραγματοποιείται πάνω σε ελάχιστα αποδοτικά στοιχεία. Αυτά είναι: η κοινωνική εξάπλωση των εργασιακών διαδικασιών, η διαμεσολάβηση της εργασιακής διαδικασίας στο κοινωνικό επίπεδο μέσω μιας παραπέρα διαστρωμάτωσης της εργατικής τάξης, του προλεταριάτου, της αγοράς, της άμεσα ή έμμεσα αναπαραγωγικής εργασίας η οποία αντιπροσωπεύεται από τον τριτογενή τομέα. Όλα αυτά τα στοιχεία όμως έρχονται σε αντίθεση με την συνολική ενότητα, δυναμική και αποτελεσματική, της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας που

ενεργοποιεί αυτή τη διαδικασία. Η αφηρημένη κοινωνική εργασία δεν είναι πια μια κατηγορία οριακή και ιδανική, είναι μια κατηγορία πραγματική. Τέλος αυτή η διαδικασία αναδιάρθρωσης συνοδεύεται από μια τελική προσπάθεια διάρθρωσης και πολιτικής διαίρεσης.

Ε. *Τι εννοείς με τον όρο Κράτος των κομμάτων στο οποίο αντιπαρατίθεται το «άλλο εργατικό κίνημα»;*

Α. Τι είναι Κράτος των κομμάτων; Μα ακριβώς η προσπάθεια να μετατραπούν αυτές οι διαιρέσεις σε υποκειμενικές, με στόχο την κοινωνική συνδιαχείριση του κεφάλαιου. Η προσπάθεια, μ' άλλα λόγια, να μετατραπούν τα διάφορα ιεραρχικά επίπεδα αλλοτρίωσης και διαχωρισμού των διαφόρων εργατικών στρωμάτων που διαμορφώνονται μέσα στην εργασιακή διαδικασία σε συμμετοχικά, σε συνδιαχειριστικά στοιχεία. Όμως κι αυτή η προσπάθεια έχει, μέχρι σήμερα, μπλοκαριστεί από την πολιτική μεσολάβηση που εκδηλώνεται μέσα στις διαδικασίες αυτο-οργάνωσης της εργατικής τάξης, την εργατική πολιτική μεσολάβηση που διαπερνά αυτό το σχέδιο και συχνά το συντρίβει. Ανακεφαλαιώνοντας, μέχρι εδώ μιλήσαμε για τον αποχωρισμό των διαδικασιών της προλεταριακής αυτοαξιοποίησης αρκετά γενικά. Τώρα με βάση τα στοιχεία που αναφέραμε μπορούμε πιο συγκεκριμένα να εντοπίσουμε την διαδικασία της εργατικής αυτοαξιοποίησης σε δύο επίπεδα.

Το πρώτο είναι η αυτοαξιοποίηση που στηρίζεται στα υλικά στοιχεία που αποκτιούνται και διατηρούνται μεσ' την διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής. Αναφερόμαστε εδώ στην αυτοαξιοποίηση που περνά μέσα από την κατάκτηση του προλεταριακού εισοδήματος που σιγά-σιγά καταστρέφει την εξίσωση του νόμου της αξίας. Από την άλλη πρέπει να δούμε αυτές τις διαδικασίες αυτοαξιοποίησης και σαν στοιχεία αντιεξουσίας, δηλαδή σαν πολιτικά στοιχεία αυτοκαθορισμού, διαχωρισμού της ταξικής πραγματικότητας από την συνολική πραγματικότητα της καπιταλιστικής παραγωγής. Όλα αυτά σιντελούνται μέσα στη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής. Σιντελούνται μέσα εδώ αλλά εμφανίζονται όχι σαν διαλεκτικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας αλλά σαν στοιχεία ανταγωνιστικά, σαν κρίση. Κρίση με την ετυ-

μολογική, την πραγματική, την μαρξική σημασία της λέξης: κρίση δηλ. που εμφανίζεται σαν διαχωρισμός, σαν ρήξη, σαν αντίθεση της αναγκαίας εργασίας, μιας αναγκαίας εργασίας που όλο και λιγότερο ταυτίζεται με την διαδικασία αξιοποίησης, ενάντια στην υπεραξία σαν στοιχείο ελέγχου, σαν καπιταλιστικό σχέδιο.

Ε. Ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στο «άλλο εργατικό κίνημα» και την ιδεολογία των δύο κοινωνιών που έχει αναπτυχθεί μέσα στο ΚΚΙ;

Α. Κάποιοι, όχι μόνο μέσ' το ΚΚΙ αλλά και σε άλλους χώρους, ξεκινώντας από την περιγραφή της κατάστασης που μόλις αναφέραμε, μίλησαν για δύο κοινωνίες. Όμως η θεωρία των δύο κοινωνιών ανταποκρίνεται, ερμηνεύει μόνο τις φαινομενικές, τις εξωτερικές πλευρές αυτής της διαδικασίας. Στην πραγματικότητα δεν έχουμε δύο κοινωνίες αλλά αντίθετα μια διαδικασία κοινωνικής παραγωγής που είναι ταυτόχρονα διαδικασία κοινωνικής εργασίας και διαδικασία αξιοποίησης, στο κοινωνικό επίπεδο. Τα δύο αυτά στοιχεία βρίσκονται, όπως πάντα, το ένα μέσα στο άλλο, όσο για τις δύο κοινωνίες, στ' αλήθεια κανείς δεν γνωρίζει πού βρίσκονται. Οι «δύο κοινωνίες» είναι απλά η εικόνα που προσπαθεί να περάσει σήμερα στην Ιταλία η στρατηγική του ΚΚΙ για να δικαιολογήσει την πολιτική του, την πολιτική διαίρεσης, το πρόγραμμα συντεχνιακής διαίρεσης που επιχειρεί με βάση την δεδομένη δομική διαφοροποίηση της ανάπτυξης. Οι δύο κοινωνίες παίζουν στην πραγματικότητα τον ίδιο ρόλο που έπαιζε παλιά ο διαχωρισμός Νότου και Βορρά στη σοσιαλιστική ηττοπάθεια.

Μ' άλλα λόγια ο διαχωρισμός Βορρά και Νότου αποτέλεσε διαίρεση της εργατικής τάξης, διαίρεση δύο τμημάτων της εργατικής τάξης: το κυρίαρχο στοιχείο αυτής της θεωρίας ήταν ο κατασταλτικός εκβιασμός που εξασκούσε πάνω στην εργατική τάξη, προφασιζόμενη πως στην πραγματικότητα αυτό τον εκβιασμό τον εξασκούσε η μια πλευρά πάνω στην άλλη. Η εργατική τάξη του Βορρά έπρεπε να φοβάται τους «νότιους». Σήμερα η θεωρία των «δύο κοινωνιών» είναι ακριβώς το ίδιο, είναι δηλαδή η προσπάθεια άσκησης ενός κατασταλτικού εκβιασμού, από τη μεριά του ΚΚΙ, το οποίο προφασίζεται πως τον ασκεί το ένα κομμάτι της

εργατικής τάξης πάνω στο άλλο. Εργάτες, θυσιαστείτε γιατί πρέπει να θρέψετε και το άλλο κομμάτι της κοινωνίας, και εσείς άλλο κομμάτι υποταχτείτε στην κυρίαρχη πολιτική γραμμή του κεντρικού προλεταριάτου. Ο εκβιασμός είναι φανερός, ανοιχτός, ξεκάθαρος. Εξάλλου αρκεί να παρακολουθήσει κανείς τις πραγματικές πολιτικές συζητήσεις που γίνονται μέσα, *entre les coulisses**, στους διαδρόμους του επίσημου εργατικού κινήματος για να αντιληφθεί πως η στρατηγική είναι ακριβώς αυτή: πώς δηλαδή θα αντιπαραθέσουμε τους μεν στους δε, για να ξαναδημιουργηθεί η ομοφωνία. Είναι περίεργο που ιδεολογικά δεν κατάφεραν ακόμα να συγκεκριμενοποιήσουν αυτή την απόπειρα εξαπάτησης, θα πρόκυπταν αλήθεια διασκεδαστικά πράγματα. Αλλά ας γυρίσουμε στο κύριο σημείο.

Αλλάζει λοιπόν η φάση. Αλλάζει απ' τη σκοπιά της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, απ' τη σκοπιά της προσαρμογής που αποπειρώνται τα κόμματα και οι πολιτικές δυνάμεις, σε σχέση με την τροποποίηση της δομής της καπιταλιστικής παραγωγής. Η φάση όμως αλλάζει πάνω απ' όλα γιατί αυτή η αλλαγή στο πολιτικό, δομικό επίπεδο, δεν κατορθώνει να σπάσει την ενότητα της διαδικασίας της ταξικής αυτοαξιοποίησης. Πάνω εδώ παίζεται το παιχνίδι. Πρόκειται για μια αντίθεση που δημιουργεί μια διπλή εξουσία, με διαστάσεις πρωτόγνωρες στο κοινωνικό επίπεδο. Κι αυτό ακριβώς είναι το στοιχείο που μας ενδιαφέρει περισσότερο.

Ε. Στο έργο σου *Η μορφή Κράτος και στο Κυριαρχία και σαμποτάζ* δίνεις μεγάλη βαρύτητα και πολιτική σπουδαιότητα στο ρόλο των δημοσίων δαπανών. Γιατί;

Α. Είναι σίγουρο πως οι δημόσιες δαπάνες παίζουν ένα σημαντικό ρόλο για εύλογους λόγους και αυτό μπορεί εύκολα να αποδειχτεί. Όταν το κεφάλαιο παρεμβαίνει και επενδύεται στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο, το πρόβλημα μισθός και το πρόβλημα του *welfare*** (δηλαδή οι δαπάνες αναπαραγωγής) τείνουν να ενωθούν. Αυτή είναι μια βασική εξίσωση που οφείλουμε να λάβουμε

---

* Γαλλικά, στο πρωτότυπο.

** Αγγλικά στο πρωτότυπο.

υπόψη μας. Δηλαδή ο μισθός, σαν η μυθοποιημένη αναπαράσταση της αναγκαίας εργασίας, τείνει να πάρει όλο και περισσότερο τη μορφή του εισοδήματος, τη μυθοποιημένη δηλαδή μορφή της κοινωνικής λειτουργίας της αναπαραγωγής που δημιουργεί η εκμεταλλευτική κοινωνία. Αν αυτό είναι αλήθεια, είναι επίσης αλήθεια και κάτι άλλο, ότι δηλαδή οι δημόσιες δαπάνες είναι ένα από τα βασικά στοιχεία της κοινωνικής αναπαραγωγής. Ένα στοιχείο ποσοτικό και ποιοτικό. Οι δημόσιες δαπάνες δηλαδή καλύπτουν, όλο και περισσότερο, τις ανάγκες εισοδήματος, καλύπτουν όμως αυτές τις ανάγκες σύμφωνα με τις εντάσεις της αναδιάρθρωσης, με στόχο την πολιτική διαίρεσης, την πολιτική ρήξης της συνολικής, κοινωνικής σύνθεσης της εργατικής τάξης: οι δημόσιες δαπάνες δηλαδή είναι ένα όργανο κυριαρχίας στην κυριολεξία του όρου. Είναι το όργανο κυριαρχίας που αντιστοιχεί στην κοινωνικοποίηση της παραγωγής. Η υπόθεση συνεπώς που κάνουμε εμείς είναι ότι οι δημόσιες δαπάνες, από τη μια αντιπροσωπεύουν την καινούργια διάσταση της καπιταλιστικής σχέσης, στο χώρο της κοινωνικής αναπαραγωγής, και από την άλλη αναπαράγουν μέσα τους τους όρους ιεραρχικοποίησης, λειτουργούν δηλαδή με στόχο την συνολική ένταξη των υποκειμένων στο σχέδιο αναπαραγωγής του κεφάλαιου, σαν αναπαραγωγή της κοινωνίας του κεφάλαιου, λειτουργούν δηλαδή με στόχο τη δημιουργία, οφείλουν να δημιουργούν ανισότητες με σκοπό την κυριαρχία.

Είναι φανερό λοιπόν πως ο αγώνας πάνω στις δημόσιες δαπάνες, επομένως ο αγώνας ενάντια στα κριτήρια που διατρέχουν τις δημόσιες δαπάνες – με στόχο την κυριαρχία πάνω στην συνολική κοινωνική παραγωγή, με όρους εισοδήματος, διαίρεσης των εισοδημάτων και οργάνωσης της διαίρεσης της εργασίας στο κοινωνικό επίπεδο κλπ. – γίνεται η κατάλληλη, η σύγχρονη μορφή του μισθολογικού αγώνα. Δηλαδή του αγώνα πάνω στο σχετικό μισθό, του επαναστατικού αγώνα πάνω στο ύψος του συνολικού εισοδήματος που η εργατική τάξη αποκτάει για τον εαυτό της, είτε χρησιμοποιεί αυτό το εισόδημα με όρους αυτοαξιοποίησης είτε με όρους καπιταλιστικής αξιοποίησης. Απ' αυτή τη σκοπιά, επομένως, το πρόβλημα των δημοσίων δαπανών σήμερα αποτελεί ένα απ' τα βασικότερα σημεία σε σχέση με το οποίο ορίζονται τα χρηματικά μεγέθη που αναπαριστούν την ταξική διαίρεση και επομέ-

νως καθορίζει τις παραμέτρους της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το πρόβλημα των δημοσίων δαπανών αποκτά τεράστια σημασία στην συγκρότηση του σχεδόν-Κράτους των πολυεθνικών, του καινούργιου ιμπεριαλισμού. Πράγματι, ο έλεγχος της ποσότητας των δημοσίων δαπανών και της ποσότητας των εισοδημάτων για την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης (που εν μέρει αποσπώνται από την ίδια την εργατική τάξη), γίνεται απόλυτα θεμελιώδης για την ανάπτυξη του καπιταλιστικού ελέγχου στο ψηλότερο σημείο του.

Κατά τη γνώμη μου σ' αυτό το σημείο πρέπει να ξαναδούμε τα θέματα που εξετάζαμε προηγούμενα, το πρόβλημα δηλ. του «άλλου» εργατικού κινήματος και της αυτοαξιοποίησης, όχι πια σαν καταστάσεις που αφορούν απλά το μισθό, την ποσότητα του εισοδήματος, αλλά αντίθετα για να εγγράψουμε αυτές τις πραγματικότητες στη διαδικασία της διπλής εξουσίας. Η θεματική της διπλής εξουσίας, το γεγονός δηλαδή ότι από τη μια μεριά υπάρχει η εργατική εξουσία και από την άλλη η καπιταλιστική σαν στοιχεία που προοδευτικά αποκτούν επίπεδα αμετάκλητα, ανελαστικά, και που πιθανά θα οδηγήσουν σ' αυτό που ο Λένιν ονόμαζε «μοιραία στιγμή» της πάλης των δύο τάξεων, αυτή λοιπόν η θεματική είναι το κεντρικό σημείο που πρέπει να υπογραμμιστεί. Μέσα λοιπόν σ' αυτή τη θεματική της διπλής εξουσίας πρέπει να τοποθετήσουμε και το πρόβλημα των δημοσίων δαπανών. Τέλος πρέπει να υπογραμμίσουμε πως δίχως αυτό το θεωρητικό σχήμα της διπλής εξουσίας δεν είναι δυνατόν να καταλάβουμε τίποτα απ' όσα συμβαίνουν στις σύγχρονες κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού, στην κοινωνία της κρίσης του κεφάλαιου.

Μόνο ξεκινώντας από αυτή την κατηγορική, ριζική αντινομία, μπορούμε να εξηγήσουμε την ανάπτυξη και το μπλοκάρισμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης σήμερα. Βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα σύστημα δυνάμεων που κινείται αδιάκοπα. Προσωπικά δεν είμαι σε θέση να κατανοήσω την καπιταλιστική ανάπτυξη σήμερα παρά μόνο σαν ένα σύστημα ανταγωνιστικών δυνάμεων, ένα σύστημα που μετασχηματίζεται αδιάκοπα στο ρυθμό των αγώνων, ένα σύστημα που άλλοτε γίνεται διπλός μύλος άλλοτε διπλή περιστροφική κίνηση κλπ.

Τελικά, όπως και να το εμφανίσει κανείς, το σύστημα αυτό παραμένει δυαδικό, ριζικά προσανατολισμένο σ' αυτή την προοπτι-

κή. Εδώ δεν υπάρχει πια σύνθεση, το πολύ πολύ υπερκαθορισμοί της μιας πλευράς πάνω στην άλλη. Τα ώριμα καπιταλιστικά κράτη σήμερα καταφέρνουν μερικές φορές να δημιουργούν κάποια σύνθεση των συγκρούσεων μέσα από τον υπερκαθορισμό των όρων τους. Για παράδειγμα σήμερα είναι σίγουρο πως οι Ηνωμένες Πολιτείες μόνο διαμέσου της υποτίμησης του δολλάριου (και του συνεχούς εκβιασμού που διαμέσου του δολλάριου εξασκούν πάνω στα άλλα εθνικά νομίσματα) και έτσι ξεπερνούν και / ή ξεφορτώνονται τα εμπορικά τους ελλείμματα, τα ελλείμματα του ισοζυγίου τους κλπ.), μόνο λοιπόν μ' αυτό τον τρόπο η εξουσία – υπερκαθοριζόμενη η ίδια – εξασκείται, διαμέσου δηλαδή μιας συνεχούς ανασύνθεσης των ισορροπιών, ξεκινώντας ακριβώς από τον υπερκαθορισμό τους. Πρόκειται όπως είναι φανερό για ισορροπίες εξαιρετικά ασταθείς. Το πέρασμα από αυτή την λεπτή ισορροπία στην αναπόδραστη ανισορροπία, το πέρασμα δηλαδή από το αντάρτικο μέσα στο οποίο ζει σήμερα ο καπιταλισμός, στον ανοιχτό εμφύλιο πόλεμο, πιστεύω πως είναι η μοίρα στην οποία βαδίζει αυτή η κοινωνία ακόμα και με όρους πολιτικής αντιπαράθεσης.

Ε. Η κρίση μεσολάβησης που χαρακτηρίζει την εξουσία στην παρούσα φάση και που λειτουργεί έτσι ώστε κάθε απόπειρα για να «κλείσουν» οι αγώνες και να πραγματοποιηθεί μια κοινωνική ανασύνθεση, στην πράξη πυροδοτεί μια διαδικασία ρήξης και διαχωρισμού, ισχύει μόνο για την Ιταλία ή και σε διεθνή κλίμακα; και σε ποιες χώρες;

Α. Δεν ξέρω. Η ιταλική κατάσταση είναι παραδειγματική, χαρακτηρίζεται από την συνέχεια του επαναστατικού, πολιτικού λόγου, από τον πολλαπλασιασμό των ανατρεπτικών κινήσεων. Επιμένω λοιπόν σ' αυτό το στοιχείο, το στοιχείο δηλαδή της σταθερότητας και της επαναστατικής συνέχειας, που παρουσιάζει η ιταλική πραγματικότητα, όμως πρέπει να υπογραμμίσουμε πως πολύ υψηλά επίπεδα ανταγωνισμού, κάποτε ανώτερα σε ένταση και βαρύτητα από την Ιταλία, συναντάμε λίγο-πολύ σε όλα τα καπιταλιστικά κράτη. Η ιταλική κατάσταση λοιπόν είναι εντελώς εξαιρετική από την άποψη της υποκειμενικής συνέχειας της διαδικασίας, ενώ δεν είναι καθόλου εξαιρετική από την άποψη της

πραγματικότητας και της δυναμικής των διαδικασιών που αναπτύσσονται. Αντίθετα, θα έφτανα να πω ότι σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και στις Ηνωμένες Πολιτείες αυτές οι διαδικασίες έχουν φτάσει σε υψηλότερα επίπεδα ωριμότητας απ' ό τι στην Ιταλία. Σήμερα είναι αδύνατο να έχουμε μια εικόνα της κρίσης που διαπερνά όλες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, αν δεν λάβουμε υπόψη την τεράστια ένταση και την διάρκεια της συνεχούς ρήξης με την καπιταλιστική σχέση, ρήξη που προκάλεσε το άλλο εργατικό κίνημα.

Όλα αυτά μπορεί κανείς να τα αναγνωρίσει παρά το μπλοκάρισμα της πληροφόρησης, την σιωπή των μέσων μαζικής επικοινωνίας, μερικές φορές ακόμα και μέσα από την αδυναμία να αναγνωσθεί το ταξικό φαινόμενο που αντιπροσωπεύει ακριδώς η καπιταλιστική εξουσία ή ορισμένα σημαντικά της στοιχεία. Πάει να πει, πως την καπιταλιστική κρίση, την επίδραση της διπλής εξουσίας πάνω στις δομές του καπιταλισμού μπορείς να την αντιληφθείς, σε σημαντικό βαθμό και μέσα από την αντανάκλασή της σ' αυτή την κατασταλτική υστερία, δηλαδή μέσα από την προληπτική καταστολή που εξασκούν και αναπτύσσουν πολλές ώριμες καπιταλιστικές χώρες, που επιφανειακά δεν θίγονται από την κρίση. Αυτή η υστερία είναι συνέπεια μιας σκοτεινής, βαθύτατης, ασύνειδης αίσθησης της κρίσης, της ταυτόχρονης άγνοιας και αναγνώρισης του φαινομένου της διπλής εξουσίας: όταν αυτή δεν αντιπροσωπεύεται με πολιτικούς όρους, εμφανίζεται με όρους πραγματικούς, με όρους αντίστασης, με όρους μιας αδιάκοπης, διάχυτης επίθεσης, που είναι βέβαια διαχωρισμένη και όμως τόσο πραγματική. Αυτά λοιπόν από τούτη την άποψη.

Θα επιμείνω και πάλι λοιπόν στο γεγονός ότι η ιταλική πραγματικότητα είναι εντελώς ιδιαίτερη από την άποψη της συνέχειας και της υποκειμενικής αναπαραγωγής του κινήματος. Ο εργατισμός αποτέλεσε απ' αυτή την άποψη ένα εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο ταυτότητας. Βάζει, αποτελεί, την πολιτική φιλοσοφία του βιομηχανικού εργάτη, αναγνωρίζει τον εργάτη-μάζα σαν θεμελιακό στοιχείο της διαδικασίας της ρήξης, αυτού του υλικού και θεσμικού ανταγωνισμού που άρχισε να επιβεβαιώνεται στην διάρκεια της δεκαετίας του '60.

Ξεκινώντας όμως από την ιστορία του εργατισμού έπρεπε και οφείλαμε να κάνουμε ένα θεωρητικό άλμα προς τα μπρος, που να

αντιστοιχεί στην πραγματικότητα που επαληθευόταν σε όλες τις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες, στην «υπέρβαση» – αν μπορείτε να μου συγχωρήσετε τον όρο – του εργάτη μάζα μέσα σε μια πραγματικότητα ανάπτυξης και ανταγωνισμού που παρουσιάζεται με όρους αποκλειστικά κοινωνικούς. Θέση, άρνηση, υπέρβαση; Αν θέλετε! Για άλλη μια φορά θα μπορούσε νάναι ένα σχήμα που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την πραγματικότητα. Με όρους συζήτησης, περιγραφικούς.

Πάντως το βασικό ζήτημα συνεχίζει να υπάρχει· πως δηλαδή αυτή η υποκειμενική συνέχεια, που στην Ιταλία εμφανίζεται σαν ιδιαιτερότητα του κινήματος, θα πρέπει να κάνει ένα νέο άλμα προς τα μπρος. Ένα άλμα μέσα από το οποίο αυτή η υποκειμενική συνέχεια θα εκφραστεί με όρους πολιτικούς. Μετά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '60, μετά το '68, μετά το '73, πρόκειται για μια νέα επαναθεμελίωση της αυτονομίας, την τρίτη. Χρειαζόμαστε σήμερα, μια αυτονομία που θα επιτύχει για πρώτη φορά να εμφανιστεί σαν πολιτική πραγματικότητα, να πιάσει στην κυριολεξία όλο τον πλούτο που υπάρχει μέσα στην ρήξη με τον πολιτικό κόσμο, αυτό τον κόσμο της εκπροσώπησης και της μεσολάβησης που βρίσκεται απέναντί μας. Για να τον καταστρέψει και να επαληθεύσει μια γενική, πολιτική εναλλακτική λύση.

Πιστεύω πως σήμερα έχουμε την δυνατότητα να ανοίξουμε για πρώτη φορά έναν τέτοιο προβληματισμό. Και επομένως να προτείνουμε μια ανακατάληψη της πολιτικής που να μην αποτελεί την γνωστή αθλιότητα της θεματικής της πολιτικής. Είδαμε την πολιτική να αναπτύσσεται στο εσωτερικό της ταξικής σύνθεσης με τρόπο ολοκληρωμένο, απόλυτα προσαρμοσμένο στις ανάγκες. Κανένας από μας δεν πιστεύει πως θα χρειαστεί να περάσουμε από μια εξιλαστήρια τελετή, όπου η ανακατάκτηση του πολιτικού θα σημαίνει μια εγκατάλειψη της έντασης των επιθυμιών, των αναγκών, των απαιτήσεων, των αγώνων, της πάλης, που έκφρασε σαν τέτοιο το κίνημα της αυτονομίας. Αντίθετα το ζήτημα είναι πώς θα προχωρήσουμε πάρα πέρα στην ενσωμάτωση αυτών των στοιχείων. Μια πραγματική υπέρβαση, όπου η σχολιά της γενίκευσης θα υποτάσσεται απόλυτα στη δημιουργική ιδιαιτερότητα του ταξικού κινήματος, στην ποιότητα του διαχωρισμού που σαν τέτοιος καταστρέφει όλες τις συντεχνιακές συμπεριφορές, τα μερικά συμφέροντα, πάντα αντεργατικά και αντιπρολεταριακά, που ορθώνονται μπροστά μας.

Ε. Το ΚΚΙ σήμερα περνάει από τη θεωρία της αυτονομίας της πολιτικής στην ιδεολογία της **αυτονομίας του κόμματος-κράτους**, ιδεολογικοποιεί δηλαδή μια τεχνολογία της εξουσίας η οποία μετατρέπεται σε πρόγραμμα του επίσημου εργατικού κινήματος. Αντίθετα εσύ, όπως και πολλά άλλα κομμάτια του κινήματος, υποστηρίζεις πως ο κομμουνισμός δεν είναι μια απλή τεχνολογία της εξουσίας, αλλά η αναγκαιότητά του θεμελιώνεται στις ήδη εκφρασμένες πραγματικές ανάγκες οι οποίες αποτελούν τη βάση για τον σχηματισμό της καινούργιας κοινωνίας. Σήμερα, άραγε υπάρχει πραγματικά η δυνατότητα αυτό το πολιτικό πρόγραμμα να λειτουργήσει στην κατεύθυνση μιας πολιτικής ανασύνθεσης;

Α. Η αντίληψη του κόμματος-κράτους είναι μια αντίληψη εξολοκλήρου τυχοδιωκτική. Δεν υπάρχει καμιά πραγματική πιθανότητα, κανένα πολιτικό δεδομένο ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα θα καταφέρει να πραγματοποιήσει αυτή του τη θέληση εξουσίας. Από την άλλη μεριά οι σχέσεις μεταξύ Κ.Κ. και εργατικής τάξης, Κ.Κ. και προλεταριάτου, έχουν τραυματιστεί σε τέτοιο βαθμό που είμαι σχεδόν σίγουρος ότι αργά ή γρήγορα μέσα στο Κ.Κ. θα ανοίξει και πάλι η συζήτηση. Είναι αδύνατο να υπάρχει ακόμα ένας Λάμα στη κορυφή της CGIL* ή ένας Μπερλίνγκουερ να εξακολουθεί να ηγείται στο Κ.Κ.Ι μετά τις θέσεις που πήρε. Είναι αναμφίβολο λοιπόν πως αργά ή γρήγορα θα δημιουργηθεί ένα ρεύμα αναθεώρησης μέσα στο ΚΚΙ γιατί η αντίληψη του κόμματος-κράτους είναι τυχοδιωκτική και αυτοκτόνα. Μ' αυτό φυσικά δεν θέλω να πω πως το ΚΚΙ θα αλλάξει. Απλά πιστεύω πως ο δικός μας αυτόνομος αγώνας έχει την δυνατότητα να του επιτεθεί, να το αποδυναμώσει, να αποσπάσει τους έντιμους συντρόφους. Αυτό νομίζω είναι σημαντικό. Ο κοινωνικός εργάτης θα ανασυνθέσει ακόμα και μ' αυτό τον τρόπο εκείνο που το κεφάλαιο διέσπασε και διαχώρισε. Έτσι εμείς, σαν πλειοψηφική δύναμη της εργατικής τάξης, δεν πρέπει να διστάσουμε να κινηθούμε και σ' αυτή την κατεύθυνση.

Ε. Ωραία, φτάνουμε στο τέλος της κουβέντας μας. Αλλά πριν χω-

---

* CGIL: Γ.Σ.Ε. Ιταλίας το μεγαλύτερο από τα τρία συνδικάτα - ελέγχεται από το ΚΚΙ. Ο Λάμα είναι ο γραμματέας του, με υπερδεξιές απόψεις.

ρίσουμε ας ρίξουμε μια ματιά και σε ένα ακόμα επιχείρημα που έπαιξε μεγάλο ρόλο στον πολιτικό προβληματισμό της αυτονομίας και στην δουλειά που έχεις κάνει εσύ και οι σύντροφοί σου: τον προβληματισμό που σχετίζεται με τον πολυεθνικό εργάτη. Έχω την εντύπωση πως η διάσταση του πολυεθνικού εργάτη αποτελεί σ' ένα βαθμό την επεξηγηματική κλίμακα, στη βάση της οποίας αναπτύχθηκαν πολλά από τα επιχειρήματά σας σχετικά με τον εργάτη μάζα και τον κοινωνικό εργάτη. Συνοπτικά, μου φαίνεται πως ο καμβάς μιας προβληματικής που ήταν τόσο στενά εθνική και ιταλική όπως η δική σας (μόνο τα τελευταία χρόνια άρχισε να περνάει και να επιβεβαιώνεται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και αρχίζει να ξαπλώνεται ακόμα και στις ΗΠΑ) σχηματίστηκε παράδοξα από μια πολυεθνική εμπειρία, από μια αδιάκοπη και προσεκτική ανάλυση του πολυεθνικού πεδίου της ταξικής πάλης στις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Συμφωνείς; Μπορούμε λοιπόν να μιλήσουμε λίγο πάνω σ' αυτό το θέμα;

Α. Πιστεύω πως έχεις δίκιο. Και αν μέχρι τώρα, σ' αυτή την συνέντευξη, μίλησα ελάχιστα, αυτό έγινε γιατί μου φαινόταν πως η επεξηγηματική κλίμακα, και ο καμβάς που αποτελούν στοιχεία της εμπειρίας μας σαν ερευνητές δεν θα έπρεπε να περνάνε σε πρώτο πλάνο (έστω και αν πιθανά αποτελούσαν πρωταρχικά στοιχεία του προβληματισμού μας). Μ' άλλα λόγια δεν θα πρέπει να συγχέουμε τα υποκειμενικά διανοητικά κίνητρα, ακόμα και ψυχολογικά, με την πολιτική γραμμή που πάντα και μόνο το κίνημα αμφισβητεί. Εκτός εάν βέβαια, όπως συμβαίνει σήμερα, και όπως θα γίνεται όλο και περισσότερο στο μέλλον, βρεθείς σε μια κατάσταση όπου αυτοί οι όροι, που ήταν κάποτε απλά υποκειμενικοί, αντικειμενοποιούνται και γενικεύονται.

Θέλω να πω πως αν χθες η αναφορά στην εικόνα του πολυεθνικού εργάτη ήταν για μας ένα χνάρι που μας επέτρεπε να ορίσουμε καλύτερα τον εργάτη μάζα ή τον κοινωνικό εργάτη (πραγματώνοντας έτσι ένα εγχείρημα καθαρά διανοητικό και θεωρητικό). σήμερα αρχίζει να γίνεται όλο και πιο δύσκολη μια επαναστατική προβληματική που δεν εμπεριέχει σε πρώτο πλάνο και βασικά τον πολυεθνικό εργάτη (πρόκειται δηλαδή για ένα πρακτικό εγχείρημα).

Αλλά ας περάσουμε στο θέμα. Στις αρχές της δεκαετίας του

απάντηση της εξουσίας στους εργατικούς αγώνες της δεκαετίας του '60 εκφράστηκε σ' αυτές τις χώρες με μια σειρά από κατασταλτικές ενέργειες ενάντια στη μάζα των μεταναστών εργατών, δια μέσου της δημιουργίας δομικών συνθηκών απομόνωσής τους και παρεμπόδισης της πολιτικής τους δραστηριότητας. Ο εργάτης μάζα – στις μεγάλες χώρες της κεντρικής Ευρώπης – είναι ένας μετανάστης εργάτης. Γύρω στο '73 – μετά την ήττα του αραβικού κινήματος στη Γαλλία και το πογκρόμ της Κολωνίας ενάντια στους Τούρκους (πογκρόμ που κατεύθυνε αυτοπρόσωπα ο ίδιος ο Σλέγιερ) – η επιχείρηση της απομόνωσης ολοκληρώνεται: αμέσως μετά ακολουθεί μια έντονα κατασταλτική νομοθεσία ενάντια στην πολιτική δύναμη της μετανάστευσης σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.

Ε. *Αυτά τα καταλαβαίνω πολύ καλά. Όμως εσύ έλεγες πως ο πολυεθνικός εργάτης είναι ο σύνδεσμος ανάμεσα στον εργάτη μάζα και τον κοινωνικό εργάτη. Και δεν μου φαίνεται ότι, για παράδειγμα, ο Τούρκος εργάτης της Φόρντ ήταν και τόσο «κοινωνικός», στην πραγματικότητα ήταν ο τυπικός εργάτης-μάζα της Νότιας Ευρώπης.*

Α. Αυτό δεν είναι και τόσο αλήθεια. Μέσα από την μετανάστευση ωριμάζει μια εργατική συμπεριφορά όπου η κοινωνική κινητικότητα του εργάτη, η σχέση του με την κοινωνία που τον περιβάλλει, τα προβλήματα της αναπαραγωγής (η οικογένεια, το σχολείο για τα παιδιά, η γλώσσα, κλπ) αποκτούν τεράστιο βάρος. Ο μετανάστης εργάτης είναι δυνητικά ένας κοινωνικοποιημένος εργάτης από την άποψη του συνόλου των ενδιαφερόντων του. Απ' την άλλη πλευρά οι μετανάστες δεν είναι μόνο βιομηχανικοί εργάτες, καθόλου μάλιστα. Σε πολλές χώρες αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζόμενων στις χειρότερες τριτογενείς εργασίες. Ο μετανάστης εργάτης είναι προλετάριος απ' όλες τις απόψεις.

Ε. *Ωραία. Ας προχωρήσουμε πιο πέρα, στις θεωρητικές και πολιτικές υποθέσεις που υποβάλλει η θεματική του πολυεθνικού εργάτη.*

Α. Αρχικά επρόκειτο για αρνητικά στοιχεία. Στη Γερμανία για

παράδειγμα διαπιστώθηκε πως ήταν δυνατό να συνεχιστεί η προπαγάνδα μόνο σε σχέση και μαζί με τους μετανάστες εργάτες. Γιατί; Γιατί η σοσιαλδημοκρατική ανασύνθεση είχε πετύχει μετά το '69, μετά τους μεγάλους αγώνες του Σεπτέμβρη, να ενσωματώσει τους γερμανούς εργάτες. Η σοσιαλδημοκρατία είναι ίδια παντού, τό ίδιο άθλια με τον Σμιτ, όπως και με τον Μπερλίνγκουερ. Η αντίσταση και οποιαδήποτε δυνατότητα αντεπίθεσης συγκεντρώνονταν πάνω στην καινούργια συμμαχία, στην ανασύνθεση που άρχισε να φαίνεται πιθανή, ανάμεσα στους μετανάστες βιομηχανικούς εργάτες και τους διανοούμενους του τριτογενή τομέα – που με τη σειρά τους είχαν χτυπηθεί βαρύτατα πολιτικά και υλικά από την σοσιαλδημοκρατική ανασύνθεση. Ο πολυεθνικός εργάτης εμφανιζόταν σε πρώτο πλάνο σαν στοιχείο ανασύνθεσης. Ήταν μια σπουδαία ανακάλυψη.

Αρχίσαμε λοιπόν να την μελετάμε. Και όσο προχωρούσε η έρευνά μας καταλάβαμε πως η φιγούρα του πολυεθνικού εργάτη δεν ήταν απλά κοινωνιολογική, ήταν ο κοινωνικός κόμβος της πολυεθνικής ανασύνθεσης του κεφάλαιου. Με την κρίση του '73-'74 αυτή η αντίληψη αρχίζει να ξεκαθαρίζει με πολιτικούς όρους. Αν η μεγάλη παγκόσμια κρίση ήταν η συνέπεια της σχέσης ανάμεσα στους εργατικούς αγώνες των αναπτυσσόμενων χωρών και τους προλεταριακούς αγώνες του λεγόμενου «Τρίτου Κόσμου», ε, ωραία, ο πολυεθνικός εργάτης αποτελούσε τη σύνθεση αυτής της διαδικασίας. Αποτελούσε το ύψιστο σημείο της επαναστατικής συνείδησης της εργατικής τάξης. Αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό. Όπως έχω ήδη πει, στην φιγούρα του πολυεθνικού εργάτη εμπειριέχονταν μια εξαιρετικά αναπτυσσόμενη δυνατότητα κοινωνικοποίησης. Θα χρειαζόταν να δουλέψουμε πολύ πάνω σ' αυτό το στοιχείο, ιδιαίτερα πάνω στην ομοιότητα ανάμεσα στην θέση που επιφύλασσε το κεφάλαιο στον μετανάστη εργάτη (ή σε εκείνον που μόλις είχε μπει στον παραγωγικό κύκλο στις χώρες του «Τρίτου Κόσμου») και την θέση για την οποία προόριζε το κεφάλαιο την περιθωριοποιημένη διανοούμενη εργατική δύναμη στις αναπτυσσόμενες χώρες. Ομοιότητα θέσης, άρα ταυτότητα συμφερόντων. Θα έπρεπε να απαντήσουμε σ' αυτό το πρόβλημα. Το σημαντικό ήταν πάντως πως είχαμε βάλει το ζήτημα. Η υπόθεση που κάναμε φαινόταν αποδοτική.

Ε. Πώς λοιπόν προχώρησε η έρευνα;

Α. Δεν νομίζω πως έχει ακόμα εξαντληθεί η δυνατότητα να εμβαθύνουμε στο θεωρητικό και πολιτικό περιεχόμενο της έννοιας του πολυεθνικού εργάτη. Από την μια πλευρά η έρευνα θα πρέπει να κατευθυνθεί σε ένα καινούργιο ορισμό του πολυεθνικού παραγωγικού μηχανισμού του κεφάλαιου, και από την άλλη πρέπει να επιστημόνουμε το βαθμό της συγκεκριμένης αφαίρεσης με βάση τον οποίο η εργατική εργασία του «τρίτου κόσμου» και η τριτογεννοποιημένη και κοινωνικοποιημένη του «πρώτου κόσμου» θα αρχίσουν να ενοποιούνται. Αρχίσαμε, βέβαια, να κάνουμε κάποιες σημαντικές έρευνες σχετικά μ' αυτό, όπως για παράδειγμα το πολιτικό σχέδιο για την Μεσόγειο. Όμως δεν αρκεί. Βρισκόμαστε ακόμα πολύ πίσω. Είναι ξεκάθαρο πως προχωράμε προς τη λύση ξεκινώντας από τα δύο άκρα της έρευνας, από το προλεταριακό επίπεδο και από εκείνο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, αλλά έχουμε ανάγκη από κάποια αποφασιστική εμπειρία, με όρους οργάνωσης και πάλης. Βρισκόμαστε κοντά; Δεν ξέρω, παρ' όλο που αντικειμενικά, μου φαίνεται πως οι αντιφάσεις της αναδιάρθρωσης και της καπιταλιστικής κρίσης συγκλίνουν σ' αυτό το εκρηκτικό σημείο. Υποκειμενικά όμως;

Οι μεταβλητές είναι πάρα πολλές. Ούτε εξ άλλου μπορούμε να αρνηθούμε πως οι διαφορές της ταξικής σύνθεσης ανάμεσα στις διαφορετικές χώρες παραμένουν πάντα σημαντικές. Πάντως, προσωπικά πιστεύω, πως γύρω απ' αυτό το πρόβλημα του πολυεθνικού εργάτη συγκεντρώνονται σήμερα τα βασικά στοιχεία μιας επαναστατικής στρατηγικής. Πάνω σ' αυτό το πεδίο, που αποτελεί ταυτόχρονα το οριστικό ξεπέραςμα του εργατισμού και της επαλήθευσής του, διαμορφώνεται ένα πολιτικό πλαίσιο μεσοπροθέσμο στρατηγικού χαρακτήρα.

Αν από την άποψη της ανάλυσης της ταξικής σύνθεσης σε μας στην Ιταλία, πρόκειται για την εποχή του κοινωνικού εργάτη, όμως παραμένει γεγονός ότι αυτή η επαναστατική φιγούρα βλέπει όλη την πυκνότητα του προγράμματός της να πραγματώνεται στη σύνθεση με τον εργάτη του «τρίτου κόσμου», τον μετανάστη εργάτη.

Αλλοτε η επισήμανση του κόμβου της ανασύνθεσης υπήρξε βασική για να αποφασιστεί η πορεία της επαναστατικής διαδικα-

σίας: Βορράς και Νότος, εργάτες και αγρότες! Σχέδια που υπήρξαν αποτελεσματικά ακόμα και μέσα στη σχετική τους ασάφεια. Τι λοιπόν μπορούμε να πούμε σήμερα για τον πολυεθνικό εργάτη; Δεν μπορούμε παρά να επαληθεύσουμε την ανασυνθετική ισχύ αυτής της φιγούρας και να την προσμετρήσουμε μέσα στην καταπληκτική ικανότητά της να επεκτείνεται και να βαθαίνει από τη σκοπιά της τάξης.

Να ποιο είναι το πρόγραμμά μας: επίθεση του πολυεθνικού εργάτη στα ψηλότερα σημεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης και κρίσης, σε πολυεθνικό επίπεδο. Η έρευνα προχωράει και θα προσαρμοστεί ανάλογα. Όπως βλέπεις και σ' αυτή την περίπτωση η ερμηνευτική κλίμακα μεταβάλλεται σιγά-σιγά σε επιθετικό όπλο.

I. Από την έκλειψη του εργάτη μάζα στην κεντρικότητα του κοινωνικού εργάτη

Ε. Στο σεμινάριο «Εργατισμός και εργατική κεντρικότητα» που έγινε το Νοέμβρη του '77 στην Πάντοβα, ο Άζορ Ρόζα, ο Κατσιάρι και ο Τρόντι*, με την ιδιότητά τους σαν πρώην εργατιστές, επεδίωξαν να κλείσουν τους λογαριασμούς τους με μια σημαντική θεωρητικο-πολιτική εμπειρία, καθώς και την εμπειρία των αγώνων του ιταλικού μαρξισμού της δεκαετίας του '60.

Ο εργατισμός της δεκαετίας του '60 «θάφτηκε» σα μερικός και εμπειρικός χαρακτήρα θεωρητικός ορίζοντας, δεμένος με τους αγώνες του «εργάτη-μάζα», με τέτοιο τρόπο, ώστε η αναγκαιότητα να μην είναι πια κάποιος εργατιστής, παρουσιάζεται σαν ο απαραίτητος όρος για την αντιμετώπιση της προβληματικής της ταξικής πάλης σε μια διάσταση «συνολικότητας» του πολιτικού, αποφεύγοντας τις απλοποιήσεις. Φάνηκε όμως πως η σχετική «αποκατάσταση» του εργατισμού, μέσα στα όρια της ιστορικής φάσης κατά την οποία η πρωτοβουλία του εργάτη μάζα υπήρξε κεντρική, είχε σα σκοπό όχι τόσο να αναπαραστήσει την ιστορία του αλλά κύρια να εξορκίσει την επιστροφή του ιδιαίτερα με τη μορφή του «κοινωνικού εργάτη».

Οι θεωρητικο-πολιτικές θέσεις που διεκδικούν τη φιγούρα του «κοινωνικού εργάτη» σαν την καινούργια ταξική σύνθεση αποτέλεσαν το αντικείμενο της πολεμικής του σεμιναρίου. Εσύ τι γνώμη έχεις σχετικά μ' αυτή την πολεμική;

Α. Πιστεύω πως όλος ο θόρυβος που έχει δημιουργηθεί γύρω από το πρόβλημα του κοινωνικού εργάτη είναι, το λιγότερο, παρατραβηγμένος. Όταν δηλαδή έγινε λόγος για τον κοινωνικό εργάτη, οι ιδεολογικοί αναλυτές απάντησαν επιχειρώντας μια σειρά

---

* Τρεις, πρώην θεωρητικοί του εργατισμού της δεκαετίας του '60, και στη συνέχεια ιδεολογικοί εκπρόσωποι του Κ.Κ.Ι.

από αναγωγές λίγο μυθοποιημένες, και οπωσδήποτε παρατραβηγμένες.

Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει πως όταν εμείς μιλήσαμε για κοινωνικό εργάτη, και αυτή η θεματική επιβεβαιώθηκε μέσα από μια εμπειρία του κινήματος – ιδιαίτεροι αγώνες των προλεταρίων, βασικά στις μεγάλες πόλεις του Βορρά – αναφερόμαστε στην εργατική, πέρα από την κοινωνική, φύση αυτού του υποκειμένου. Αντίθετα, οι μελετητές των ιδεολογιών επέμειναν πάνω στον κοινωνικό χαρακτήρα, τον έβαλαν σε εισαγωγικά, προσπαθώντας να αρνηθούν τον εργατικό χαρακτήρα του όρου μέσα σε μια ασαφή, απροσδιόριστη και αδιάφορη κοινωνικότητα. Τούτο όμως το συμπέρασμα είναι πέρα για πέρα ξένο προς τις θέσεις που έχουμε υποστηρίξει. Όταν λέμε κοινωνικός εργάτης, λέμε ξεκάθαρα, με απόλυτη ακρίβεια, ότι από αυτό το υποκείμενο αποσπάται υπεραξία. Όταν μιλάμε για κοινωνικό εργάτη μιλάμε για ένα υποκείμενο που είναι παραγωγικό· και όταν λέμε παραγωγικό, εννοούμε ότι παράγει υπεραξία, άμεσα ή έμμεσα. Και όταν λέμε ότι παράγει υπεραξία, άμεσα ή έμμεσα, αναφερόμαστε σε μια ταξική σύνθεση μέσα στην οποία η φιγούρα του κοινωνικού εργάτη είναι μια φιγούρα εξαιρετικά σημαντική.

Όταν μιλάμε για μια τέτοια ταξική σύνθεση, εννοούμε προφανώς τις δυο όψεις που εμφανίζει πάντα η ταξική σύνθεση. Από τη μια πλευρά δηλαδή υπάρχει μια καπιταλιστική δομή, μια καπιταλιστική σχέση παραγωγής που, όπως πιθανώς στη διάρκεια αυτής της συνέντευξης θα δούμε καλύτερα, καθορίζει μια σειρά από παραγωγικούς κόμβους που περιλαμβάνουν, οικειοποιούνται, διαμεσολαβούν κοινωνικούς τομείς, κοινωνικές σχέσεις καθεαυτές, σχέσεις δηλαδή που βρίσκονται έξω από την άμεση δομή παραγωγής των προϊόντων. Από την άλλη πλευρά υπάρχει η υποκειμενική όψη το γεγονός δηλαδή ότι, στο εξής η εργοστασιακή σχέση, η εργατική σχέση, γίνεται αισθητή, βιώνεται, δρα στο χώρο της κοινωνικότητας.

Κάτι που μας είχε εντυπωσιάσει στα προηγούμενα χρόνια ήταν η εργατοποίηση της συμπεριφοράς, για παράδειγμα, του εργαζόμενου στην τράπεζα· στη συνέχεια αν προσπαθούσες να δεις πώς είχαν τα πράγματα, ανακάλυπτες πως αυτή η εργατίστικη συμπεριφορά (αν θέλεις βάλτο σε εισαγωγικά) ήταν απόλυτα δεμένη με τη δομή της εργοστασιακής διαδικασίας αυτού του εργάτη της τρά-

πεζας. Τούτος ο εργάτης είχε μεταβληθεί σε χειριστή υπολογιστών ακριδώς όπως τόσοι εργάτες της χημικής βιομηχανίας είχαν γίνει στον ίδιο βαθμό χειριστές, αυτοί όμως στο εσωτερικό ενός άμεσα παραγωγικού κύκλου. Επομένως εδώ πια δεν τίθεται απλά ζήτημα να δούμε τη φύση της εργασίας σα μια λειτουργία δεμένη με παραγωγικές διαδικασίες στις οποίες η σχέση μεταξύ εργασίας και παραγόμενης αξίας είναι άμεση. Αντίθετα θα πρέπει να δούμε την πολυπλοκότητα της καπιταλιστικής παραγωγής μέσα στην οποία η σχέση ανάμεσα στον τρόπο επεξεργασίας και την αξία του προϊόντος γίνεται μια διαδικασία μεσολαβημένη από κοινωνική άποψη. Βέβαια αυτά είναι πράγματα τόσο φανερά που δεν καταλαβαίνω καθόλου τι διάολο μπορεί να σημαίνει εργατική κεντρικότητα σε αντίθεση με τούτη την ανακάλυψη: το ότι πρόκειται για μια προφανή ανακάλυψη μονάχα ένας ηλίθιος μπορεί να μην το αναγνωρίζει σήμερα.

Από την άλλη πλευρά εκείνο που βρίσκω πολύ περίεργο είναι το γεγονός ότι οι άνθρωποι που σήμερα επιμένουν στην εργατική κεντρικότητα, στη δεκαετία του '60, αναγνώριζαν πέρα για πέρα την παραγωγική φύση της άμεσα κοινωνικής εργασίας: ακόμα καλύτερα, η θεμελιώδης θέση πάνω στην οποία οικοδομείται όλη η θεωρία του εργατισμού, είναι, αν θες, ακριδώς εκείνη μιας αυξανόμενης αφαιρετικότητας της εργασίας η οποία βαδίζει παράλληλα με την κοινωνικοποίησή της. Εξάλλου όμως δεν είναι μόνο ο εργατισμός που υποστηρίζει κάτι τέτοιο. Στο βαθμό που εγώ αναγνωρίζω στον εργατισμό μια σωστή ερμηνεία του μαρξισμού, αυτή η θέση είναι εκείνη που πάνω της στηρίζεται και εμπλουτίζεται η ίδια η μαρξιστική μέθοδος σαν τέτοια. Η αυξανόμενη αφηρημενοποίηση της εργασίας, η δημιουργία της αφηρημένης εργασίας σαν υποκειμένου της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, είναι η μοναδική βάση πάνω στην οποία οι κατηγορίες του κεφάλαιου μπορούν να συγκροτηθούν και να γίνουν αντιληπτές.

Ας επιστρέψουμε λοιπόν στο θέμα μας. Από μια άποψη το να μιλάμε για κοινωνικό εργάτη είναι στην πραγματικότητα μια ταυτολογία, γιατί δεν είναι δυνατό να μιλήσει κανείς για εργάτη παρά μόνο σαν κοινωνικό εργάτη. Θα ήθελα να ξέρω τι μπορεί να σημαίνει εργάτης του εργοστάσιου αν όχι το αποτέλεσμα μιας σειράς συνθηκών αναπαραγωγής αυτού του εργάτη του εργοστάσιου. Θα ήθελα να ξέρω τι μπορεί να σημαίνει εργοστασιακός

τρόπος παραγωγής αν όχι το γεγονός ακριβώς ότι το κεφάλαιο ηγεμονεύει και κυριαρχεί πάνω σε όλες τις συνθήκες παραγωγής που διευρύνονται κοινωνικά. Φυσικά το κεφάλαιο συχνά ανασυνθέτει την έννοια της παραγωγής και της αξίας ξεκινώντας από την κυκλοφορία: αυτή όμως η μυθοποίηση δεν πρέπει να συγχέεται με το αίνιγμα της κυκλοφορίας, με το γεγονός δηλαδή πως μέσα στην κυκλοφορία, μέσα στην ολότητα της, ορίζεται εκείνο το υπερπροϊόν που είναι η πραγματοποίηση της παραγωγής. Αυτό το αίνιγμα πρέπει να αποκαλυφθεί και να προσαρμοστεί ξανά στις κυρίαρχες σήμερα κοινωνικές συνθήκες παραγωγής, στην ανάδυση της κυκλοφορίας. Η εργασία σαν πηγή αξίας αποκαλύπτεται από την πράξη εκμετάλλευσης στο εργοστάσιο, μέσα στην παραγωγική διαδικασία, αλλά αυτή η εκμετάλλευση επεκτείνεται υποχρεωτικά από την κυκλοφορία και επομένως θα πρέπει να αναγνωριστεί μέσα στην κυκλοφορία.

Κατά συνέπεια όταν μιλάμε για κοινωνικό εργάτη, στην ουσία επιβεβαιώνουμε μια στοιχειώδη μαρξιστική αλήθεια, αλήθεια που οι συνθήκες της πάλης του προλεταριάτου σήμερα μας επιβάλουν να προτείνουμε σαν κεντρική.

Ε. *Ο Τρόντι όμως και άλλοι υποστηρίζουν την κεντρικότητα του εργάτη της φάμπρικας, του συλλογικού εργάτη, πραγματικού πρωταγωνιστή της διαδικασίας αξιοποίησης που υφίσταται ολόκληρο το βάρος της διευρυμένης αναπαραγωγής της κοινωνικής εργατικής δύναμης· και από τούτη τη σκοπιά η κατηγορία του κοινωνικού εργάτη παρουσιάζεται σαν ιδεολογική και κοινωνιολογίστικη κατηγορία· ο κοινωνικός εργάτης είναι λοιπόν μια κοινωνιολογική «κατηγορία» που δεν έχει τίποτα να κάνει με την παραγωγική διαδικασία στη στενή της έννοια;*

Α. Μας καταλογίζουν κοινωνιολογισμό. Από όλα όσα είπα είναι φανερό πως κάτι τέτοιο είναι παράλογο. Όταν εμείς τονίζουμε την κοινωνική φύση της παραγωγικής εργασίας σήμερα, με άλλα λόγια την σπουδαιότητα της φιγούρας του κοινωνικού εργάτη σαν κέντρο της επαναστατικής οργάνωσης στον αναπτυγμένο καπιταλισμό, τονίζουμε όχι μια κοινωνιολογική αλήθεια μα μια αλήθεια δυναμική, μια προοπτική αλήθεια που ήδη έχει πόδια να βαδίσει μόνη της και πάνω από όλα δυνατότητες ανάπτυξης, που

μπορεί δηλαδή να μας δείξει πώς αναπτύσσεται σήμερα η διαδικασία της εργατικής ανασύνθεσης. Αντίθετα, όταν μιλάει κανείς σήμερα για εργατική κεντρικότητα βάζοντας την σε εισαγωγικά, όπως κάνουν οι θεωρητικοί του ΚΚΙ, αυτή η τοποθέτηση στην πραγματικότητα δεν κάνει τίποτε άλλο από το να περιορίζει το εργατικό πολιτικό πρόγραμμα στην υπεράσπιση με κάθε τρόπο των παραγωγικών συμφερόντων της εργατικής τάξης σαν εργασιακής εργατικής τάξης, επομένως στην υπεράσπιση των γραφειοκρατικών συμφερόντων ενός πολιτικού στρώματος που διεκδικεί την κορπορατίστικη συμμετοχή του στην παραγωγή.

Στην πράξη το να μιλάει κανείς σήμερα για εργατική κεντρικότητα δε σημαίνει παρά αποδοχή της ιδεολογίας της συμμετοχής, πρόκειται για τη συγκεκριμένη ρεβιζιονιστική μυθοποίηση, το πρόγραμμα συμμετοχής του κομμουνιστικού κόμματος στην καπιταλιστική παραγωγή και ανάπτυξη. Όλα τα στοιχεία ανταγωνισμού έχουν ολότελα παραμορφωθεί, ολοκληρωτικά ισοπεδωθεί, ολοκληρωτικά εξαφανιστεί. Το να μιλάει κανείς για εργατική κεντρικότητα είναι σαν να λέει το αντίθετο της πραγματικής εργατικής κεντρικότητας, γιατί η πραγματική εργατική κεντρικότητα είναι μια διαδικασία ανασύνθεσης μέσα στην οποία η παραγωγική εργασία επεκτείνεται κοινωνικά, αναγνωρίζει τα χαρακτηριστικά της σαν αφηρημένη εργασία, δηλαδή σαν εργασία που διαθέτει μια ουσιαστική κοινωνική κινητικότητα και μαζί μ' αυτό την ικανότητα να αντιπροσωπεύει το σύνολο της εκμεταλλεόμενης εργασίας. Το να αναγνωρίζει κανείς τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά της σχέσης ανάμεσα σε παραγωγική διαδικασία και διαδικασία αναπαραγωγής σημαίνει ακριβώς πως αναγνωρίζει την εργατική ανασύνθεση σαν πρόγραμμα που μπαίνει σε εφαρμογή. Πρόγραμμα που μπαίνει σε πράξη σε πολιτικό και όχι κοινωνιολογικό επίπεδο! Και προσθέτω: σήμερα είναι αδιανόητο οποιοδήποτε πρόγραμμα οργάνωσης που δεν ξεκινά από τούτη τη βάση.

Ε. *Είναι λοιπόν απαράδεκτη η θεωρία η σχετική με την κυκλοφορία που θεωρεί αυτό το χώρο σαν απλή σφαίρα πραγματοποίησης της αξίας, δίχως να βλέπει σ' αυτήν την επέκταση της διαδικασίας αξιοποίησης;*

Α. *Οπωσδήποτε, φυσικά όμως με μια σειρά από ιδιαιτερότητες*

που χαρακτηρίζουν το μηχανισμό αξιοποίησης όταν αυτός ξαπλώνεται από το εργοστάσιο στην κοινωνία. Μια σειρά από εξειδικεύσεις και ιδιαιτερότητες που από τη μια μεριά καθορίζονται και εξαρτώνται από τη μορφή της κοινωνικής εργασιακής διαδικασίας, και από την άλλη καθορίζουν τη μορφή της κυριαρχίας πάνω στην κοινωνική εργασιακή διαδικασία. Αυτό σημαίνει πως όταν μιλάμε για κοινωνικό εργάτη, δηλαδή για την κοινωνική φύση της παραγωγικής διαδικασίας, ή αν θες, της ίδιας της διαδικασίας αξιοποίησης, θα πρέπει επίσης να μιλάμε και για τον ανταγωνισμό, για παράδειγμα, μέσα στην παραγωγική διαδικασία: αυτός όμως ο κοινωνικός ανταγωνισμός είναι προφανώς μια μορφή που αλλάζει κατά τρόπο ουσιαστικό σε σχέση με την παραγωγή στο επίπεδο του εργοστασίου. Είναι αναμφίβολο πως, για παράδειγμα, η μυθοποιημένη μορφή του κόστους της εργατικής δύναμης στο επίπεδο του εργοστασίου είναι ο μισθός, αντίθετα η μυθοποιημένη μορφή του κόστους της εργατικής δύναμης στο κοινωνικό επίπεδο είναι το σύνολο των ελιγμών πάνω στα εισοδήματα που μπορούμε να ονομάσουμε δημόσιες δαπάνες ή γενικά δαπάνες του κεφάλαιου για την κοινωνική αναπαραγωγή. Πρόκειται λοιπόν για μυθοποιημένες μορφές της σχέσης της αξίας, αλλά οι μεταβολές τους είναι πραγματικές και προκαλούν το ίδιο πραγματικές αλλαγές.

Υπάρχει κατόπιν ένα δεύτερο στοιχείο, το πρόβλημα του ελέγχου, που συγκεντρώνει την ουσιαστική αλλαγή της όλης υπόθεσης: το ότι δηλαδή το Κράτος παρεμβαίνει άμεσα στη διαμεσολάβηση της εργασιακής σχέσης, της κοινωνικής παραγωγικής σχέσης. Τότε όμως η σχετική αυτονομία του κράτους από την ταξική πάλη (γιατί έτσι πρέπει να ερμηνευτεί η σχετική ουδετερότητα του πολιτικού, όπως από την άλλη μεριά πολύ σωστά δέχεται ο Τρόντι) είναι κάτι που περιορίζεται δραστικά από τη στιγμή που το Κράτος μεταβάλλεται στο θεμελιώδη παράγοντα της ρύθμισης των διαδικασιών κοινωνικής παραγωγής. Πάνω σ' αυτό πιθανώς θα ξαναγυρίσουμε πιο κάτω. Εκείνο που ενδιαφέρει να τονίσουμε είναι ο πολιτικός χαρακτήρας οποιασδήποτε τοποθέτησης σχετικά με τον κοινωνικό εργάτη.

Ε. Οι αγώνες του εργάτη μάζα επέδρασαν πάνω στην αναδιάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας και επομένως της διαδικασίας αξιοποίησης;

Α. Υπήρξαν απόλυτα θεμελιακοί. Όμως προσοχή: εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με τη σπουδαιότητα του εργάτη μάζα στην αναπτυγμένη καπιταλιστική κοινωνία, έχουμε να κάνουμε με πράγματα πολύ διαφορετικά. Και συγκεκριμένα πρόκειται για το γεγονός ότι για μερικούς θεωρητικούς φαίνεται σαν η κρίση να μην υπήρξε ποτέ, σαν ο μηχανισμός: εργατική επίθεση – καπιταλιστική αναδιάρθρωση – αναδιαμόρφωση της ταξικής σύνθεσης, να είναι μια αλληλουχία που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Στην πραγματικότητα, μπροστά στην επίθεση του εργάτη μάζα τέθηκε σε κίνηση ένα είδος καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης που συνέτεινε, από την πλευρά της στην ολοκληρωτική αναδιαμόρφωση της ταξικής σύνθεσης σαν τέτοιας.

Μα το να πούμε κάτι τέτοιο δεν φτάνει. Γιατί; Γιατί στοιχεία της ανασύνθεσης που ξεκινούσαν όχι από την καπιταλιστική πρωτοβουλία αλλά από την εργατική υποκειμενικότητα του εργάτη μάζα σαν τέτοιου επέτρεψαν για πρώτη ίσως φορά (όσο γνωρίζουμε από την ιστορία των καπιταλιστικών κρίσεων και των διαδικασιών εργατικής ανασύνθεσης) η καπιταλιστική αναδιάρθρωση να συναντήσει μια ισχυρότατη εργατική ανελαστικότητα και επομένως η ανασύνθεση να μείνει, σε μεγάλο βαθμό στα χέρια των εργατών. Να γιατί ο κοινωνικός εργάτης παρουσιάζεται σαν φιγούρα επιθετική: γιατί διατηρεί μέσα του όχι απλά την διαλεκτική συνέχεια της κοινωνικής δράσης του εργάτη μάζα αλλά και την επιθετικότητα, τον αγωνιστικό τόνο του εργάτη μάζα.

Συνεπώς ο κοινωνικός εργάτης επαληθεύει διπλά τον εργάτη μάζα. Πρώτο: στο βαθμό που είναι το αποτέλεσμά του από τη σκοπιά της διαλεκτικής σχέσης με την καπιταλιστική παραγωγή, με την καπιταλιστική αναδιάρθρωση. Δεύτερο στο βαθμό που διατηρεί άθικτη, και μάλιστα ενισχύει την ικανότητα, την ένταση του αγώνα, την επιθετική του δύναμη. Μετά απ' αυτά, μπορούμε πιστεύω να προσθέσουμε ένα τρίτο στοιχείο. Μέχρι τώρα επιμείναμε στην εργατική φύση του κοινωνικού εργάτη, και κατά δεύτερο λόγο στην προοδευτική και ανασυνθετική δυναμική που, από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη, αναπτυσσόταν αδιάκοπα, δηλαδή στον πολιτικό χαρακτήρα αυτής της μετάβασης.

Τέλος, κατά τρίτο λόγο θά πρέπει τώρα να επιμείνουμε στον πρακτικό χαρακτήρα αυτής της μετάβασης. Αυτό σημαίνει πως

βρισκόμαστε μπροστά σε μια από εκείνες τις στιγμές κατά τις οποίες ορισμένες μαρξικές μεθοδολογικές αφαιρέσεις μπορούν να επαληθευτούν πέρα για πέρα. Γνωρίζουμε πολύ καλά ποιά είναι η σπουδαιότητα της μαρξικής μεθόδου από τη σκοπιά του συγκεκριμένου προσδιορισμού των ιδανικών μοντέλων που διαμορφώνονται, ενώ κατά δεύτερο λόγο έχουμε υπόψη όλο εκείνο το ανταγωνιστικό δυναμικό και την δυναμική που βρίσκεται μέσα σ' αυτές τις κατηγορίες, μέσα σ' αυτά τα μοντέλα που διαμορφώνονται. Αλλά ξέρουμε πως αυτές οι κατηγορίες είναι αληθινές μόνο στο βαθμό που είναι αληθινές στην πράξη. Ο Λένιν και ο Μάο το έχουν πει γενικά πολλές φορές, μα και ο πιο μικρός σύντροφος το ξέρει επίσης από την πείρα του.

Αυτή λοιπόν η μετάβαση από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη είναι κάτι που έχει για μας τεράστια σημασία γιατί μας επέτρεψε να ζήσουμε υποκειμενικά και στην πράξη αυτή τη μετάβαση και να επαληθεύσουμε πρακτικά την υιοθέτηση μιας μεθόδου θεωρητικής πρόβλεψης μέσα απ' τους ίδιους τους αγώνες.

Ε. *Αυτή η μετάβαση από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη, στην οποία εσύ αποδίδεις μια έννοια διαλεκτική και ανασυνθετική σαν τάση, σύμφωνα με τον Τρόντι θα πρέπει να θεωρηθεί σαν απλή αποσύνθεση ενός κοινωνικού αιτήματος που συντρίβεται, που κομματιάζεται, σχεδόν ανεξάρτητα από κάθε ταξική λογική, προκαλώντας μιά κατάσταση αναρχίας η οποία απαιτεί μια πολιτική ανασύνθεση που θα πραγματοποιηθεί από τα πάνω, από το πολιτικό κόμμα. Τι πιστεύεις γι' αυτό;*

Α. Από τη σκοπιά της ανάλυσης του διαλεκτικού περιεχόμενου, μου είναι σαφές ότι κάθε σημαντική μετάβαση σε μια διαφορετική ταξική σύνθεση, είναι μια μετάβαση κατά κάποιο τρόπο αποσυνθετική και δεν θα μπορούσε να ήταν διαφορετικά. Αλλά το ζήτημα είναι πάντα να ερευνούμε τη φύση, την ποιότητα, τους χρόνους, την ιστορία αυτής της αποσύνθεσης. Και τότε μια μεταβατική φάση της ταξικής διαμόρφωσης, αυτή η ίδια η διαμόρφωση της εργατικής τάξης, δεν ήταν κατά κάποιο τρόπο μια διαδικασία αποσύνθεσης; Κατά την πρωταρχική συσσώρευση, η διαμόρφωση της εργατικής τάξης είναι η διαδικασία αποσύνθεσης των προηγούμενων κοινοτήτων, ο σχηματισμός μιας τάξης ελεύ-

θερων και ίσων ατόμων, που παρουσιάζονται στην αγορά σε σκληρό συναγωνισμό μεταξύ τους, ένα συναγωνισμό βασισμένο σε εντελώς γελοία επίπεδα μισθών.

Οποιαδήποτε μετάβαση στο εσωτερικό της εργατικής τάξης είναι μετάβαση αποσυνθετική αλλά το να μην είσαι σε θέση να κάνεις λειτουργική αυτή την αποσύνθεση σημαίνει έλλειψη μαρξισμού. Το να καταγγέλεις αυτή την αποσύνθεση σαν αποτέλεσμα απλά διαλυτικό σημαίνει έλλειψη μαρξισμού· σημαίνει πως δεν καταλαβαίνεις ποιά είναι η ποιότητα αυτής της σχέσης, δηλαδή το γεγονός ότι σήμερα ναι, διαλύεται η παλιά φιγούρα σα φιγούρα τού μεταβλητού κεφάλαιου, σαν υποκείμενο που περιλαμβάνεται στην προϋπάρχουσα καπιταλιστική δομή, ωστόσο από την άλλη πλευρά αυτή η ίδια η διάλυση από την εργατική πολιτική σκοπιά παρουσιάζεται σαν πλήρης ανανέωση των ταξικών αναγκών και συμπεριφορών. Συμπεριφορών ανάλογων σε σχέση με την αναδιάρθρωση που επιχειρεί το κεφάλαιο. Ένας κάποιος έλεγχος πάνω σ' αυτή τη μετάβαση θάταν βέβαια επιθυμητός.

Εκείνο που εμείς αρνούμαστε δεν είναι βέβαια το γεγονός ότι αυτή η μετάβαση μπορεί να ελεγχθεί από την ίδια την τάξη! Απλά αρνούμαστε ότι το ΚΚΙ έχει την δυνατότητα να το κάνει. Από την άλλη πλευρά οι θέσεις του Τρόντι αποδεικνύουν ακριβώς αυτή τη γενική πολιτική ανικανότητα του ΚΚΙ να προωθήσει μέσα από τους κόλπους της τάξης κάποιο είδος ελέγχου που να μην είναι καθαρά συντηρητικός. Προσωπικά, ελπίζω η επαναστατική διαδικασία να μην είναι τίποτε άλλο παρά μια διαδικασία συνεχών αποσυνθέσεων, μέχρι το σημείο εκείνο που η εργατική τάξη θα γίνει τελικά ικανή να συμπεριλάβει μέσα της ολόκληρη την κοινωνικότητα του τρόπου παραγωγής. Τι άλλο, αν όχι αυτό, είναι ο κομμουνισμός;

Ας γυρίσουμε όμως στο θέμα μας. Κατά τη γνώμη μου αυτή η μετάβαση επαληθεύει με τον καλύτερο τρόπο εκείνο ακριβώς που μας δείχνει η μαρξική μεθοδολογία όταν εφαρμόζεται στην ανάλυση του μετασχηματισμού των σχέσεων του κεφάλαιου και κατά συνέπεια ορίζει τις ανταγωνιστικές σχέσεις ανάμεσα στις δύο τάξεις σε μια ανώτερη φάση. Το να παρακολουθήσει κανείς από πολιτική σκοπιά και σαν τάση αυτή τη διαδικασία είναι κάτι το απόλυτα θεμελιακό, είναι η πραγματική μορφή κυριαρχίας πάνω σ' αυτή τη διαδικασία. Η αληθινή μορφή κυριαρχίας πάνω σ' αυ-

τή τη διαδικασία δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά πρόβλεψη, τίποτε άλλο παρά συνεχής δράση, πρακτική εξάπλωσης της συνειδητοποίησης αυτής της διαδικασίας στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, προσδιορισμός των μεταβατικών μορφών οργάνωσης μέσα σ' αυτή τη γενική αναστάτωση. Λοιπόν; Ποιον εξυπηρετεί η μυθοποίηση σ' ότι αφορά τον εργατισμό; Προφανώς δεν εξυπηρετεί κανέναν άλλο εκτός από το ΚΚΙ.

Η λεγόμενη κρίση του εργατισμού είναι πέρα για πέρα αληθινή, δεν έχει όμως την έννοια και την κατεύθυνση που θέλουν να της δώσουν οι σύγχρονοι απολογητές της γραφειοκρατικής μπουρζουαζίας του ΚΚΙ. Η κρίση υπάρχει, μα υπάρχει ακριβώς στο μέτρο που είναι κρίση με μαρξικούς όρους, πραγματικούς, κρίση σαν καταστροφή μιας παλιάς σχέσης και γέννηση μιας καινούργιας, σαν αποσύνθεση ενός παλιού υποκειμένου και μετάδοση του αγώνα σ' ένα καινούργιο, σε μια καινούργια πραγματικότητα, ευρύτερη, ισχυρότερη, ανώτερης επαναστατικής ποιότητας. Κρίση υπάρχει κι αυτό γιατί η μετάβαση από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη δεν είναι καθόλου ανώδυνη. Πάνω απ' όλα είναι μια μετάβαση που καταστρέφει τις οργανωτικές μορφές του εργάτη μάζα. Κι εδώ ας κάνουμε αμέσως μια παρένθεση. Το ΚΚΙ δεν είναι η κατάλληλη οργανωτική μορφή ούτε καν του εργάτη μάζα. Το ΚΚΙ είναι μια οργανωτική μορφή ιστορικά δεμένη με τα επαναστατικά χαρακτηριστικά του ειδικευμένου εργάτη. Το ΚΚΙ βρίσκεται ήδη έξω από τον εργάτη μάζα.

Έτσι λοιπόν η εργατική κεντρικότητα είναι δύο φορές μυθοποίηση: μία σαν άρνηση του κοινωνικού εργάτη και μία δεύτερη στο βαθμό που εξουσιοδοτεί το ΚΚΙ να εκπροσωπήσει τον εργάτη μάζα, αυτό το κόμμα του ειδικευμένου εργάτη, της λιτότητας και των θυσιών, κόμμα ήδη γερασμένο όταν στην δεκαετία του '60 έρχεται αντιμέτωπο με τους ταξικούς αγώνες. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν το γεγονός ότι η μυθοποίηση της εργατικής κεντρικότητας καταλήγει τελικά να χρησιμοποιείται στη βάση ενός απόλυτου μηδενισμού. Αν αυτός ο μηδενισμός είναι νιτσεικός ή χομπσιανός λίγο ενδιαφέρει! Πάντως είναι ριζική η απόσταση από κείνο που θα έπρεπε να είναι το υλιστικό περιεχόμενο της ανάλυσης.

Ε. Ωστόσο ο Τρόντι, αν και επιμένει στο σημερινό χομπσιανό εκφυλισμό της αντιθετικότητας των κοινωνικών αναγκών, θεωρεί

σήμερα αναπόδεικτη τη σχέση κρίση-ανάπτυξη έτσι όπως την είχε θεωρητικοποιήσει ο Μαρξ. Κατά τη γνώμη σου, στη σημερινή ταξική σύγκρουση, στις εσώτερες ποιοτικές όψεις της, είναι δυνατό να διακρίνουμε μια σταθερή τάση στην πολιτική ανασύνθεση;

Α. Όλοι οι αγώνες κινήθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση. Οποιαδήποτε ιστορική ανάλυση κι αν κάνουμε πάνω στις παγκόσμιες προλεταριακές πραγματικότητες αυτή την απόδειξη θα μας δώσει. Όπως και να 'χει, σ' ότι με αφορά, έχω την πεποίθηση ότι σήμερα, για πρώτη φορά, το πρόβλημά μας είναι στ' αλήθεια αμερικάνικο πρόβλημα. Και σ' αυτό το επίπεδο πρέπει να τεθεί και να λυθεί. Τι σημαίνει αμερικάνικο επίπεδο; Ο Μαρξ το καθόριζε ήδη στο κείμενό του για τον «Cagey»: είναι ένα επίπεδο, έλεγε, όπου οι εσωτερικές αντιθέσεις της αστικής τάξης έχουν ολοκληρωτικά εξαφανιστεί, όπου οι μεγάλοι δημογραφικοί και γεωγραφικοί χώροι επιτρέπουν μιά συνεχή αναδιάρθρωση, μιά συνεχή κινητικότητα της εργατικής δύναμης από τη σκοπιά του κεφάλαιου, όπου η κρίση δρα συνεχώς σαν στοιχείο ταξικής αναδιάρθρωσης, δηλαδή πως όλα τα δευτερεύοντα στοιχεία που δεν μπορούμε να δούμε στην κρίση έχουν ολοκληρωτικά εξαφανιστεί. Η σχέση έχει μεταβληθεί σε σχέση εξουσίας.

Έτσι λοιπόν η ερώτηση που μου έκανες θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: η ανασύνθεση στο επίπεδο του κοινωνικού εργάτη έχει πραγματικά τη δύναμη να ενσωματώσει το πρόβλημα της πολιτικής, δηλαδή το πρόβλημα της εξουσίας, σα θεμελιακό στοιχείο; Σ' αυτό το ερώτημα απαντάω, ναι! Και πιστεύω πως μια ολόκληρη σειρά από στοιχεία που αρχίζουμε να γνωρίζουμε σα συμπληρωματικά στον αγώνα του κοινωνικού εργάτη (και πρώτα απ' όλα η οριστική εξαφάνιση του κράτους δικαίου σαν κράτους που διαμεσολαθεί εξουσίες, εκεί όπου αντίθετα ξεπροβάλλει μια καινούργια αντίληψη, η αντίληψη της άμεσης αντιεξουσίας) το επιβεβαιώνουν.

Μα ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Ας ξεκινήσουμε από τη θεματική που αναφέρεται στις ανάγκες (φυσικά ανάγκες ιστορικά δημιουργημένες, τίποτα το ανθρωπιστικό ή το άμεσα πραγματωμένο όταν εμείς μιλάμε για ανάγκες): τώρα, αυτές οι ιστορικές ανάγκες αντιστοιχούν σε εκείνο που αποτελεί την καινούργια μορφή κοινωνικής παραγωγικής συνεργασίας, τόσο στο επίπεδο

της παραγωγής όσο και στο επίπεδο της αναπαραγωγής, και συνεπώς σε μια καινούργια μορφή εργατικής κοινότητας που δεν μπορεί να ερμηνευτεί παρά σαν εξουσία αυτή η ίδια, σαν εξουσία άλυτη. Μήπως πρόκειται και πάλι για κοινωνιολογισμό; Ίσως από την άλλη όμως θα έπρεπε να σταματήσουν να μας κατηγορούν για κοινωνιολογισμό αυτοί που διαβεβαιώνουν πως σήμερα μόνο η κοινωνιολογία της εξουσίας μπορεί να τους επιτρέψει να βγουν από το αδιέξοδο στο οποίο βρίσκονται. Κι έπειτα, γιατί μαζί με τα θρωμόνερα να πετάξουμε και το μωρό; Υπάρχουν στοιχεία της συγκεκριμένης ανάλυσης που είναι χρήσιμα, κύρια όταν η μεθοδολογία μέσα από την οποία αυτά τα στοιχεία γίνονται δεκτά είναι η μαρξιστική μεθοδολογία, που μας επιτρέπει να διακρίνουμε σ' αυτές τις μεταβατικές φάσεις τη δυναμική, τη διαλεκτική, ανάμεσα στην αντικειμενικότητα και την υποκειμενικότητα, που τα διαπερνούν.

Όλες οι κατηγορίες που διαμορφώνουμε κάθε φορά είναι κατηγορίες που έχουν βρεθεί μέσα από την πολιτική δραστηριότητα. Εκείνο που σφραγίζει ανεξίτηλα την σημερινή ιταλική κατάσταση είναι η δύναμη του κινήματος, η συνέχειά του, η ικανότητά του να καθορίζει κάθε φορά επίπεδα ανάλυσης σε αντιστοιχία με τα επίπεδα πολιτικής δράσης. Διάλυση, σύγχυση, χάος, κομφούζιο, όλα αυτά υπάρχουν σε τεράστια έκταση, είναι αναμφίβολα. ποιος θα μπορούσε να το αρνηθεί; Παραμένει όμως το γεγονός ότι αυτό το κίνημα είναι αδάμαστο και ικανό να ανανεώνει όχι μόνο τον εαυτό του αλλά και τις εννοιολογικές μορφές με τις οποίες εκφράζεται κάθε φορά ο αγώνας. Η σχέση ανάμεσα σε καινούργιες ανάγκες και εξουσία είναι σ' αυτή την περίπτωση θεμελιακή.

Ε. Δεν νομίζεις πως αυτή η συνεχής αναφορά του ΚΚΙ και κύρια αυτής της «νέας συνιστώσας» του ενάντια στην αταξία, ενάντια στον κοινωνικό εργάτη, που αντιμετωπίζεται μόνο σε στοιχείο αποσύνθεσης· αυτή η ίδια η αντίληψη της εξουσίας (που ουσιαστικά είναι η εξουσία της εργατικής τάξης που γίνεται κράτος, του κόμματος που διευθύνει το κράτος) δε μοιάζει πολύ με την σταλινική αντίληψη του κόμματος και της επανάστασης; Αντίληψη που οδηγεί το κόμμα, προκειμένου να ξεπεράσει τις αντιθέσεις που κάθε φορά εμφανίζονται στην κοινωνία των ιδιωτών, στο να ακολουθήσει το μοναδικό δυνατό δρόμο: το δρόμο της καταστολής;

Α. Πράγματι αυτή είναι η δεύτερη εκδοχή του διλήμματος. Για ν' απαντήσουμε όμως θα πρέπει να θυμηθούμε πως δίπλα σ' αυτή την αντίληψη που προωθούν αυτοί, δηλαδή τον εργατισμό, και στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν αυτή την παλιά υπόθεση για να αποδείξουν πως σήμερα η σκοπιά του εργάτη μάζα εκφράζεται όχι με άμεσους όρους αλλά στη λογική του κόμματος και του κράτους, υπάρχει και μια δεύτερη αντίληψη. Σύμφωνα μ' αυτή τη δεύτερη κριτική εκδοχή, ο κοινωνικός εργάτης δεν είναι παρά το προϊόν της απομόνωσης, το προϊόν της περικύκλωσης της πραγματικής εργατικής αυτονομίας, εκείνης που αυτοί ονομάζουν πραγματική. Στην πράξη, το κόμμα του κοινωνικού εργάτη είναι το κόμμα του γκέττο, το κόμμα της περιθωριοποίησης. Πιστεύω πως θα επανέλθουμε σ' αυτό το ζήτημα, γιατί πρέπει να καταπολεμηθούν ανάλογες θέσεις που υπάρχουν και μέσα στο κίνημα. Όμως αυτό δεν είναι αλήθεια, είναι τόσο ψεύτικο ώστε το κομμουνιστικό κόμμα υποχρεώνεται, για να αντιμετωπίσει την πραγματικότητα του κοινωνικού εργάτη, να καταφεύγει σε μια συμπεριφορά που σωστά χαρακτηρίσες σταλινική.

Ας είναι όμως καθαρό, εδώ δεν μ' ενδιαφέρει να παρέμδω στην ιστορική συζήτηση για τον Στάλιν, πολλά κοράκια κρίζουν εδώ, και η σιωπή κάποιου που σταλινικός βέβαια δεν υπήρξε ποτέ, μου δίνει μια κάποια ηθική ικανοποίηση. Όταν λέω σταλινισμός, εννοώ απλά την αυτονομία του πολιτικού με όρους καταστολής, εννοώ την καταπιεστική μορφή που το κράτος των κομμάτων, δηλαδή εκείνη η μορφή κράτους στην οποία οι παραδοσιακοί μηχανισμοί που διαμορφώνουν το κόμμα είναι εντελώς διαστρεβλωμένοι (δηλαδή το κόμμα δε λειτουργεί πια σαν στοιχείο συναίνεσης αλλά απλά σαν στοιχείο μεσολάβησης), μέσα λοιπόν στην οποία το κόμμα, και ειδικότερα το κομμουνιστικό κόμμα, λειτουργεί σα στοιχείο καταπιεστικής μεσολάβησης. Αυτός είναι ο σημερινός σταλινισμός (μέσα σε εισαγωγικά), ο σημερινός σταλινισμός του κομμουνιστικού κόμματος. Ενός κόμματος δηλαδή που σ' αυτή τη φάση αποφασίζει να συμμετάσχει στην εξουσία και διαχειρίζεται αυτή τη συμμετοχή διαμεσολαβώντας ανταγωνιστικά συμφέροντα, αρνούμενο την αυτονομία του ταξικού συμφέροντος ή αναγνωρίζοντάς την απλά στη μορφή μιας εργατικής κεντρικότητας, τόσο υπερβολικά τονισμένης ώστε να καταλήγει να γίνεται ιδεολογικό στοιχείο κυριαρχίας.

Ε. Μ' αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε ότι κύρια οι πρώην εργατιστές Κατσιάρι, Τρόντι και Άζορ Ρόζα, έχουν γίνει – μέσα απ' αυτή την επανεκτίμηση της εργατικής κεντρικότητας, εννοούμενης σαν κεντρικότητα της εργατικής τάξης της οποίας ο μισθός είναι διαπραγματεύσιμος μέσα από τους κρατικούς θεσμούς – εκείνοι που θεωρητικοποίησαν τη βία των συνδικαλιστικών ομάδων περιφρούρησης, σαν έκφραση της τάξης που αυτό το στρώμα θέλει να επιβάλει στην υπόλοιπη κοινωνία;

Α. Ναι πιστεύω πως αυτό είναι αλήθεια. Όμως δίχως να υπερβάλουμε, αφού κάτι τέτοιο είναι αυτονόητο. Το πράγμα είναι φανερό. Νομίζω πως κάποιος από αυτούς τους κυρίους, σ' ένα σεμινάριο που έγινε στη Μπολόνια, πάνω στη δημόσια τάξη, είπε πως αυτά τα προβλήματα είναι εντελώς δευτερεύοντα! Είναι καθαρό: από μια πολιτική σκοπιά που τώρα πια διαχωρίζεται εντελώς από την ταξική πάλη, και σωστά θέτει όλα τα ζητήματά στο επίπεδο της μεσολάβησης, όλα αυτά τα στοιχεία θεωρούνται αυτονόητα. Κατά συνέπεια δε θα βρούμε ποτέ ανάμεσα σ' αυτά τα άτομα τους θεωρητικούς της καταστολής, απλά θα βρούμε καλούς κοινωνιολόγους της καταστολής. Τελειώνοντας μ' αυτό, ας γυρίσουμε πίσω στο κύριο πρόβλημα: στην κατηγορία δηλαδή ότι η θεματική του κοινωνικού εργάτη είναι μια επιπόλαια πρακτική γύρω από εκείνο το ζήτημα που στην πραγματικότητα δεν είναι παρά ένα φαινόμενο περιθωριοποίησης. Πάει καλά, όλα όσα έχουμε αναφέρει αρκούν για να καταρρίψουν ουσιαστικά ετούτη την κατηγορία.

Ας ξαναδούμε όμως το ζήτημα από μια, αν θέλετε, τυπική και δευτερεύουσα σκοπιά. Όχι όμως και ασήμαντη, γιατί θα πρέπει να ανατρέψουμε την κενότητα αυτής της κατηγορίας και να την μεταβάλουμε σε όνειδος για εκείνον που την αποδίδει. Αυτή η λεγόμενη δεύτερη κοινωνία, ας το θυμηθούμε λοιπόν, είναι αλίμονο μια κοινωνία που υποφέρει από τη μισθωτή εργασία, που υποφέρει από την εργασία, που υποφέρει από όλες εκείνες τις συνθήκες, τις φρικτές συνθήκες υποτίμησης της εργατικής δύναμης που έχει επιβάλει το κεφάλαιο: εκτός βέβαια και αν θέλουμε να υποστηρίξουμε πως οι συνθήκες υποτίμησης της εργατικής δύναμης σε αποκλείουν από την εργατική τάξη, πράγμα που μου φαίνεται γελοίο και το λιγότερο κυνικό. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε

μια μάζα εργατικής δύναμης το ποσοστό εκμετάλλευσης της οποίας είναι πολύ ψηλό και το επίπεδο του μισθού πολύ χαμηλό. Αυτό σημαίνει πως η υποβάθμιση της εργατικής δύναμης, του κόστους της, που δεν στάθηκε δυνατή για μερικά προωθημένα τμήματα της εργατικής τάξης, έπεσε πάνω σε κάποια άλλα τμήματα. Το κομμουνιστικό κόμμα στην Ιταλία αποδέχεται αυτή τη διαίρεση σαν εφιαλτήριο για την ένταξή του στην εξουσία. Το κομμουνιστικό κόμμα δέχεται αυτή τη διαίρεση της εργατικής τάξης σαν θεμελιακό στοιχείο για να μπορέσει να διασφαλίσει ορισμένους τομείς της εργατικής τάξης σε βάρος άλλων. Το κομμουνιστικό κόμμα εισάγει έναν ξέφρενο ανταγωνισμό ανάμεσα σε κομμάτια, σε μάζες της εργατικής τάξης. Από αυτή τη σκοπιά ο αντιεργατικός ρόλος της πολιτικής του ΚΚΙ δεν θα μπορούσε να είναι πιο φανερός.

Όλες οι ιδεολογίες της δεύτερης κοινωνίας δεν είναι παρά ιδεολογίες που εξυπηρετούν αυτό το σχέδιο διαίρεσης της εργατικής τάξης, και σαν τέτοιες πρέπει να τις χτυπήσουμε, ακριβώς όπως χτυπάμε όλες τις φασιστικές ιδεολογίες διάσπασης της εργατικής τάξης.

Σ' αυτό το σημείο νομίζω μπορούμε λίγο να συνοψίσουμε όλα όσα έχουμε πει μέχρι τώρα, επιμένοντας κύρια σ' αυτό που αποτελεί την εργατική φύση του κοινωνικού εργάτη. Μια εργατική φύση που καθρεφτίζει μια ευρύτατη πραγματικότητα, μια εργατική φύση που τη διαπερνάει μια υποκειμενική θέληση ικανή κάθε φορά να δίνει πολιτικές διαστάσεις στη διαδικασία ανασύνθεσης. Τελικά, το ζήτημα είναι να αναπτύξουμε μια συνεχή και συστηματική καταγγελία όλων εκείνων των παλιών εργατίστικων θέσεων που σήμερα προσπαθούν, συχνά στη βάση μιας ιδεολογικής ριζοσπαστικοποίησης ορισμένων στοιχείων, να εισάγουν μυθοποιήσεις στο εσωτερικό μιας ιστορικά επίκαιρης και πολιτικά αποτελεσματικής διαδικασίας.

Ε. Ωστόσο βλέπουμε ακόμα και μερικές θέσεις της νέας αριστεράς να επιμένουν πάνω στην κρίση του εργατισμού, διώνοντας την καινούργια ταξική σύνθεση – τον κοινωνικό εργάτη – με όρους ξένους προς τις παραγωγικές σχέσεις. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πρόκληση του Κομμουνιστικού Κόμματος έχει εσωτερικευθεί. Το κίνημα αισθάνεται ενοχή επειδή είναι περιφερειακό

σε σχέση με την εργατική κεντρικότητα. Για να μην πούμε ότι έχει εμφανιστεί, αν και με αρκετά διαφοροποιημένες μορφές, ένα είδος θεωρίας των μη-τάξεων που, από τη μια πλευρά υποκαθιστά τις ταξικές σχέσεις με τις κοινωνικές συνθήκες και ιδιαιτερότητες γενικά (οι νέοι, οι γυναίκες, οι συνταξιούχοι κτλ.), και από την άλλη «διαχωρίζει» τον ίδιο τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα των παραγωγικών σχέσεων από τον άμεσο αγώνα ανανέωσης των κοινωνικών σχέσεων γενικά. Μ' αυτή την έννοια η πολιτική επανάσταση αρνείται την σύνθεση: η υποκειμενικότητα ανανεώνει τις κοινωνικές σχέσεις νιώθοντας μια νοσταλγία για το «χωρισμό» της από τον εργάτη μάζα ή γιορτάζοντας την ανεξαρτησία της από τα δεσμά του οικονομισμού και της μανίας του εργοστάσιου.

Πώς κρίνεις αυτές τις θέσεις που συνθετικά έχουν προταθεί από τις «Ombre Rosse», τη «Lotta Continua», το «Primo Maggio», για να μην πούμε και από τους ίδιους τους νέους φιλόσοφους;

Α. Δεν ξέρω. Προσωπικά, και πιστεύω ότι το έχω ήδη πει, δεν είναι ότι νιώθω κάποια νοσταλγία για τον εργατισμό σαν τέτοιο. Το μοναδικό μου θεωρητικό πρόβλημα είναι, σ' αυτό το σημείο, να δω αν αυτή την καινούργια πραγματικότητα, πάνω στην οποία όλοι έχουμε επιμείνει, ήδη από χρόνια, μπορούμε ακόμα να την αναγνώσουμε με μαρξιστικούς όρους. Αν δηλαδή η ανάλυση μπορεί ακόμα να αναφέρεται στην αντίληψη μιας ταξικής σύγκρουσης και ενός θανάσιμου ανταγωνισμού, λέει ο Μαρξ, ανάμεσα στις δυο τάξεις που αντιπαλεύουν. Τώρα, αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα από τούτη τη σκοπιά, πρέπει πριν απ' όλα να ξεκαθαρίσουμε πως η αντίληψη που έχουμε εμείς για το μαρξισμό είναι μια αντίληψη εξαιρετικά ζωντανή, είναι μια μέθοδος ανάλυσης ικανή να κατανοήσει το δοσμένο κοινωνικό τεμαχισμό και την διαφορά στην κοινωνική διαδικασία. Εγώ είμαι πεισμένος πως σήμερα είναι ακόμα δυνατό να αναγνώσουμε το Μαρξ και να πάρουμε απ' αυτόν τη δομική ικανότητα του λόγου, διατηρώντας ταυτόχρονα τη δυναμικότητα της ανάλυσης και της παρέμβασης.

Παρόλα αυτά, είναι φανερό πως η θέση που εκφράζεται από αυτούς τους συντρόφους είναι ενδιαφέρουσα από πολλές απόψεις. Πριν απ' όλα είναι σημαντική. Θέλω να πω πως είναι μια θέση που σίγουρα δεν αντλεί ζωή από μικρούς κομματικούς αγώνες: είναι στην πραγματικότητα μια θέση που επιβεβαιώθηκε σ'

όλη την Ευρώπη (η αναφορά σου στους νέους φιλόσοφους είναι πιστεύω ειρωνική, μια αναφορά στο τελευταίο παρακλάδι, οπωσδήποτε το λιγότερο σοβαρό, εκείνου που αντίθετα αποτελεί απόλυτα την πραγματικότητα μιας σοβαρής συζήτησης). Τελικά τι συνέβη; Εκείνο που συνέβη είναι ότι η μετατροπή του εργάτη μάζα σε κοινωνικό εργάτη, πριν ακόμα βιωθεί σαν εργατική νίκη, βιώθηκε σαν γκεττοποίηση, σα διαχωρισμός. Στα πιο αναπτυγμένα από το δικό μας καπιταλιστικά κράτη, και ειδικά σε εκείνα όπου οι αγώνες πραγματικά ηττήθηκαν, και στα οποία η ισχύς του κράτους επαναβεβαιώθηκε με θρασύτητα, αυτή η μετάβαση πραγματοποιήθηκε μέσα από μια πολιτική ήττα και όχι μέσα από τη συνέχεια του κινήματος, όπως αντίθετα συνέβη στην Ιταλία. Από αυτή την άποψη οι ιταλικές θέσεις μοιάζουν αρκετά αφηρημένες, υπερβολικά δεμένες με την συγκεκριμένη πολιτική πραγματικότητα, φαινομενικά απομονωμένες και μειοψηφικές· όμως από την άλλη μεριά παρουσιάζουν επίσης μια θεωρητική ένταση, που είναι ζωντανή σε ευρωπαϊκό επίπεδο και που θα την ονόμαζα θεωρητική και πολιτική ένταση του κόμματος του γκέττο.

Υπάρχει στην Ευρώπη ένα κόμμα του γκέττο, ένα προλεταριακό κόμμα που θεωρητικοποιεί την ίδια του τη διαίρεση, την ίδια του την ύπαρξη σα δεύτερη κοινωνία απέναντι στην πρώτη κοινωνία, που αντιπροσωπεύεται από το σύνολο των ρεφορμιστικών, ρεβιζιονιστικών και καταπιεστικών στοιχείων της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Ε. Αυτή η δύναμη που εσύ ονομάζεις κόμμα του γκέττο απλοποιεί και ισοπεδώνει ολότελα όλες τις κατηγορίες της πολιτικής ανάλυσης. Αρνείται πεισματικά οποιαδήποτε «συγκεκριμένη αφαίρεση» ενώ έλκεται από τη μεγαλύτερη δυνατή αταξική αφαίρεση όταν χρησιμοποιεί κατηγορίες όπως θία (σήμερα σταλινισμός), πολιτική, κόμμα, με αποτέλεσμα στην πράξη να καταλήγει σε ένα εκθιασμό της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Για παράδειγμα, έχω στο μυαλό μου τις παράλογες (δεν βρίσκω άλλο επίθετο) δηλώσεις του Κον Μπεντίτ στη «Libération»: «Αυτοί της RAF είναι φασίστες όμοιοι μ' εκείνους που διατείνονται ότι πολεμούν.... Το αεροπλάνο της Λουφτχάνσα είναι ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης. Κι ας μη μας πουν πως οι τρομοκράτες ζήτησαν παιχνίδια για παιδιά: ακόμα και στα στρατόπεδα συγκέντρωσης υπήρχαν παιδικά παιχνίδια....»

Α. Πιστεύω πως πραγματικά αυτό το κόμμα, αυτή η ιδεολογία της δεύτερης κοινωνίας, η ιδεολογία του κόμματος του γκέττο πρέπει να χτυπηθεί σε βάθος. Τόσο από θεωρητική όσο και πρακτική σκοπιά. Από τη θεωρητική σκοπιά τα συμπεράσματα στα οποία έφτασαν αυτοί οι σύντροφοι είναι πραγματικά φοβερά, το είδαμε. Πιστεύω πως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε ακριβώς η υπόθεση του Σταμχάϊμ. Το κόμμα του γκέττο, σχετικά μ' αυτή την υπόθεση, έκφρασε τη γνώμη πως επρόκειτο για έναν «πόλεμο τεράτων», όπως τιτλοφορούσε η «Libération», ή ακόμα ότι επρόκειτο για έναν πόλεμο ανάμεσα σε δυο ομόλογες αν όχι ίσες δυνάμεις, δηλαδή (μ' ένα γαλλικό λογοπαίγνιο) ανάμεσα στην RFA (République Fédérale Allemande) και τη RAF*. Δεν υπήρχε παρά μια διαφορά στη θέση ενός γράμματος. Όλα αυτά σημαίνουν ότι οι κατηγορίες στη βάση των οποίων ερμηνεύεται ο σημερινός ταξικός αγώνας, είναι κατηγορίες που αρνούνται κάθε δομικό στοιχείο στην εκτίμηση των γεγονότων. Η βία γίνεται σκέτη βία, βία σε εισαγωγικά, η εξουσία είναι μια πραγματικότητα και μια απεικόνιση χωρίς καμιά απολύτως διάκριση. Η μαρξική μέθοδος της διαφοράς, της δομικής διαφοράς, έχει ξεχαστεί. Το λιγότερο που μπορούμε να πούμε είναι ότι αυτές οι θέσεις, πριν απ' οτιδήποτε άλλο, αρνούνται τη λογική ορθότητα της μεθόδου.

Αλλά εκείνο που εγώ κρίνω ότι είναι το πιο σοβαρό σ' αυτές τις θέσεις (και που, αν θες, εκφράζεται με κωμικό τρόπο από τους νέους φιλόσοφους) είναι το γεγονός ότι στην πράξη αυτές οι θέσεις αποτελούν έναν εγκωμιασμό της εξουσίας, την απόλυτη άρνηση της δυνατότητας να επανακτηθεί κάποτε η εξουσία, ο πλούτος, ο κομμουνισμός. Η πολεμική ενάντια στη δικτατορία του προλεταριάτου, ενάντια στην ιστορική εμπειρία του σοσιαλισμού διαστρεβλώνεται και μετατρέπεται σε απόλυτη άρνηση κάθε δυνατότητας ανανέωσης από την πλευρά των καταπιεσμένων. Η ισοπέδωση των κατηγοριών, που βρίσκεται σ' όλες αυτές τις τοποθετήσεις, είναι τέτοια που στην πραγματικότητα λειτουργεί σαν εκθιασμός της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Αλλά όλες οι θέσεις που λειτουργούν σαν εκθιασμός της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων είναι θέσεις που καταλήγουν να γίνονται αντιδραστικές.

---

* Λογοπαίγνιο ανάμεσα στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (R.F.A) και την RAF.

Κατά δεύτερο λόγο, τώρα, από πρακτική και πολιτική άποψη. Η θεωρία της δεύτερης κοινωνίας είναι μια λαθεμένη θεωρία γιατί αποφεύγει όλα τα προβλήματα που η διαδικασία των αγώνων μας έχει θέσει· υιοθετεί ένα διαχωρισμό που έχει επιβληθεί, όταν αντίθετα θα έπρεπε να υιοθετήσει τον πλούτο των προλεταριακών συμπεριφορών ακόμα και της δεύτερης κοινωνίας, ώστε να οικοδομήσει και πάλι την συνέχεια του προγράμματος, την αποφασιστικότητα του, την ολότητά του. Απ' αυτή την άποψη το θεωρητικό της λάθος μεταβάλλεται σ' ένα πρακτικό λάθος: είναι δηλαδή ανίκανη να κατανοήσει όσα συμβαίνουν, να κατανοήσει την αποφασιστικότητα των συμπεριφορών και να την μετατρέψει σε πολιτική δράση, σε πολιτικό πρόγραμμα υπερκαθορίζοντάς το με μία κατάλληλη θέληση και υποκειμενικότητα.

Ε. Αυτό σημαίνει πως ένας τέτοιος εκθιασμός της υποκειμενικότητας σαν ποιοτικής δυναμικής του μετασχηματισμού, καταλήγει να μεταβάλλεται σε απλό εμπειρικό υποκειμενισμό, σε άρνηση της υποκειμενικότητας;

Α. Είναι φανερό, είναι φανερό. Κοίτα, είναι πολύ διασκεδαστικό να βλέπεις ότι στην πραγματικότητα αυτές οι θέσεις δεν καταφέρνουν να επιδιώσουν πάνω από μια μέρα! Και τότε βλέπεις πράγματα εντελώς κωμικά! Για παράδειγμα υπάρχουν εκείνοι που τα 'χουν αναποδογυρίσει όλα και φτάνουν να παρουσιάσουν τη δεύτερη κοινωνία σαν τη στιγμή του κόμματος, φορέα μιας συνείδησης από τα έξω που πρέπει να επιβληθεί στην παραδοσιακή εργατική τάξη! Εδώ θα μπορούσαμε να κάνουμε μια πολύ διασκεδαστική παρένθεση που ισχύει τόσο για τους συκοφάντες της εργατικής τάξης όσο και για τους υπέρμαχους με κάθε τρόπο της εργατικής κεντρικότητας. Έχω την εντύπωση, ότι όλος αυτός ο κόσμος δεν έχει πάει ποτέ να δει τι πράγμα είναι οι εργάτες μέσα σ' ένα εργοστάσιο. Ακόμα και μέσα σ' ένα παραδοσιακό εργοστάσιο. Πρόκειται για εργάτες με ένα επίπεδο απουσιών γύρω στα 25%, μ' έναν τρόπο ζωής που σπάνια διαφέρει από εκείνον του κοινωνικού εργάτη που ζει στη γειτονιά. Εργάτες που σαμποτάρουν την παραγωγή.

Ε. Δεν είναι λοιπόν δυνατό, σήμερα, να αναφερθούμε στο εργο-

στάσιο με την στενή έννοια, σαν σ' ένα χώρο «ομαλοποιημένο» ή σχεδόν απόλυτα ειρηνοποιημένο;

Α. Με κανέναν τρόπο: όχι μόνο δεν είναι ομαλοποιημένος αυτός ο ίδιος αλλά ούτε καν σε σχέση με την άλλη κοινωνία. Η διαίρεση αυτή είναι καθαρά ιδεολογική, μια διαίρεση που επικυρώνεται από την πολιτική δράση που ορισμένες δυνάμεις προωθούν με τρόπο καθαρά κορπορατίστικο, στη βάση συμφερόντων εξουσίας και μιας ιδεολογικής αφαίρεσης: αφαίρεσης με τη χειρότερη σημασία της λέξης, ακριδώς δηλαδή ενός κοψίματος, ενός ξεριζώματος αυτών των υποκείμενων από το σύνολο της εργατικής τάξης που αντίθετα ζει σαν ένα σύνολο.

Αυτό όμως ισχύει και για τους θεωρητικούς της δεύτερης κοινωνίας: και μάλιστα τόσο ώστε αρκετοί από αυτούς, έχοντας προηγούμενα διεκδικήσει τη συμμετοχή τους στη δεύτερη κοινωνία, βρίσκονται τώρα σε μια απεγνωσμένη αναζήτηση διόδων επικοινωνίας με κείνα τα τόσο συκοφαντημένα στρώματα της πρώτης κοινωνίας. Δεν το καταφέρνουν, ούτε θα το καταφέρουν. Δοκιμάζουν πράγματι μια καινούργια σχέση μέσα από διόδους που υπόκεινται σε μιά απόλυτα ιδεολογική και απόλυτα εξωτερική κωδικοποίηση συμπεριφορών (συχνά πολιτιστικών, αντι-πολιτιστικών ή υπο-πολιτιστικών) που θα ήθελαν να επιβάλουν στη πραγματικότητα του εργοστάσιου σαν τέτοιου.

Ας επανέλθουμε όμως στο θέμα μας. Έδω το κύριο πρόβλημα είναι να μπορέσουμε να κατανοήσουμε ότι πράγματι υπάρχει, με ακριβείς και καθορισμένους όρους, η δυνατότητα, ξεκινώντας από τις ανάγκες και τις συμπεριφορές, να φτάσουμε στη σφαιρικότητα και πως (μολονότι οι συμπεριφορές της δεύτερης κοινωνίας είναι κατακερματισμένες) μπορεί να δοθεί λύση μέσα σε μια συνέχεια προγράμματος, κάθε φορά διαλεκτικά επανατοποθετημένης. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι κανείς δε μπορεί να αρνηθεί την ιδιαιτερότητα των επιμέρους αυτονομιών, αλλά θα πρέπει να πειστούν απόλυτα όλοι πως δεν υπάρχει δυνατότητα εξόδου από τη αθλιότητα των επιμέρους αυτονομιών παρά μόνο κατακτώντας τη διαλεκτική αυτών των αυτονομιών, μια διαλεκτική δημιουργική, μια διαλεκτική κομμουνιστική.

Ένα από τα δύο: ή βαθαίνουμε ανταγωνιστικά και σε συναγωνισμό μεταξύ τους τις επιμέρους ιδιαιτερότητες ή καταφέρνουμε

να οικοδομήσουμε μια πολιτική και υποκειμενική σφαιρικότητα αυτών των κατατμήσεων, απόλυτα διαλεκτική. Όπου όμως με τη λέξη σφαιρικότητα δεν εννοούμε καθόλου ένα οργανικό πρόγραμμα ισοπέδωσης των διαφορών αλλά απλά – με μαρξικούς όρους – τόν πλούτο των επιμέρους ατομικότητων, δηλαδή, στην προκειμένη περίπτωση, των επιμέρους τμημάτων αυτής της διαδικασίας. Όλα αυτά μπορούν να βρουν την υλική τους βάση αν, ξεφεύγοντας από το μύθο της εργοστασιακής παραγωγής, μπούμε στην αλήθεια της διαδικασίας της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής, όπου οι λειτουργίες, τα στοιχεία, η κατανάλωση, οι διαφοροποιήσεις της διαδικασίας είναι όλα θεμελιώδη για την ίδια τη λειτουργία της διαδικασίας παραγωγής του πλούτου και της κυκλοφορίας του· μονάχα μέσα σ' αυτό τον τύπο διαδικασίας, μέσα σ' αυτό τον εργατικό πλουραλισμό (που δεν έχει καμιά σχέση με την ισότητα και την ελευθερία του κράτους δικαίου και της αστικής κυκλοφορίας) μονάχα λοιπόν σ' αυτή την περίπτωση μέσα απ' αυτό το είδος εργατικού πλουραλισμού μπορεί ελεύθερα να ξεπηδήσει και να τεθεί συνολικά σε πρακτική το κομμουνιστικό πρόγραμμα.

Ε. Μέχρι τώρα αντιτάχθηκε έντονα στο λεγόμενο «κόμμα του γκέττο». Όμως αλλού, για παράδειγμα στο **Κυριαρχία και σαμποτάζ** επέμεινες ακόμα πιο έντονα ενάντια σε εκείνους που έχουν μεταβάλει την αποσταθεροποίηση σε θεμελιώδη στόχο τους. Θέλεις να επαναλάβεις αυτή την επιχειρηματολογία;

Α. Και βέβαια. Η αποκάλυψη της ωριμότητας του κομμουνισμού – μυθοποιημένη μα πραγματική – που οι δυνάμεις του κόμματος του γκέττο τελικά εκφράζουν, βρίσκει στους μύστες του τρομοκρατικού πιστεύω έναν ακραίο τονισμό, μια παρανοϊκή επιτάχυνση. Νομίζω πως αυτοί οι προλετάριοι για τους οποίους μιλάμε, οι τρομοκράτες, έχουν συχνά μπερδέψει τη διαδικασία των αγώνων με το άμεσο αποσταθεροποιητικό τους αποτέλεσμα. Και οι μεν και οι δε είναι κατά τη γνώμη μου οι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Από τη μια λοιπόν έχουμε την αποκάλυψη της ωριμότητας του κομμουνισμού, που επιδρά στο βάθος και την ένταση της πολιτικής απόφασης, και από την άλλη την ανικανότητα αυτή η ωριμότητα να διαμεσολαβηθεί πολιτικά και ιστορικά, να γίνει

δηλαδή συνείδηση στο επίπεδο της σημερινής ταξικής σύνθεσης.

Εάν η αποσταθεροποίηση δεν τρέφεται από την αποδιάρθρωση του αντιπάλου και αντίστροφα, χωρίς εκπροσωπήσεις, χωρίς μυθικές αναφορές, μέσα σε μια μαζική οργανωτική διαδικασία, τότε όλα αυτά φαίνονται σαν αρρώστεια, σα μερική και ανισόρροπη ανάπτυξη της επαναστατικής διαδικασίας. Προσοχή, εδώ δεν πρόκειται για κάποια λατρεία της συνέχειας με κάθε τρόπο, ή της προοπτικής της οργάνωσης και της στρατηγικής. Ξέρουμε για πόσο βαθιά διαλεκτική, για ποιά άλματα και για ποιες κατακτήσεις είναι ικανό το κίνημα. Το πρόβλημα λοιπόν δεν είναι η χυδαία και γραφειοκρατική αντίληψη της συνέχειας. Αντίθετα, εκείνο που παίζεται είναι το πρόβλημα του υποκειμένου, το πρόβλημα της οργάνωσης. Δηλαδή – και εδώ η γνώμη μου είναι σαφής – στις θέσεις των αποσταθεροποιητών με κάθε μέσο ενυπάρχουν τάσεις όχι τόσο επιτάχυνσης όσο μιλιταριστικής απαλλοτρίωσης του κινήματος. Θέσεις απαράδεκτες από τη σκοπιά του κινήματος. Δεν πρόκειται μόνο για απομεινάρια της παλιάς τριτοδιεθνικής ιδεολογίας. Πρόκειται και γι' αυτό· όμως η κριτική δεν μπορεί θέβαια να είναι ακαδημαϊκή ή ιστοριογραφική. Το γεγονός είναι πως εδώ δεν υπάρχει πολιτική διαμεσολάβηση ανάμεσα στην ανάγκη του κομμουνισμού και τον επαναστατικό αγώνα, στο σημερινό επίπεδο ταξικής σύνθεσης. Αυτοί καταλήγουν να πυροβολούν πάντα στο κενό γιατί είναι κενό το περιεχόμενο της πρωτοβουλίας τους.

Είναι ανόητο και ένοχο να λέει κανείς πως αποτελούν μια άλλη όψη του Κράτους ή άλλα παρόμοια αστεία: αποτελούν ένα προλεταριακό κίνημα που δεν μπόρεσε να ενσαρκώσει την υλική ελπίδα της επαναστατικής διαδικασίας. Είναι αφηρημένοι, μηχανιστικοί, τυπικοί, έξω από την πραγματικότητα. Η κενότητα των στόχων τους, ο φόβος που εμπνέουν, οτιδήποτε κάνουν δεν έχει στόχο, δεν έχει προσανατολισμό. Λένε πως αντιπροσωπεύουν την προλεταριακή εξουσία, τη διπλή εξουσία στην πράξη. Μα, όταν επωμίζονται αυτό το καθήκον θα έπρεπε να ξέρουν καλά πως αυτή η λειτουργία δεν είναι δοτή: ότι αντίθετα, θα πρέπει να εμφανιστεί σα λειτουργία πολιτική, στρατηγική, ποιοτική. Μα ποια είναι η στρατηγική αυτών των συντρόφων; Το προπαγανδιστικό μηδέν ή το αδύνατο πραξικόπημα. Η ανάλυσή τους είναι τόσο εξτρεμιστικά φτωχή που φοβίζει. Η δράση τους έχει μια τέτοια τα-

κτική τύφλωση που προκαλεί φρίκη: παράδειγμα ο φόνος του Μόρο! Αυτή η αρρώστεια του κινήματος, ή καλύτερα αυτή η αρρώστεια μέσα στο κίνημα, πρέπει να γιατρευτεί ριζικά.

Η ανάπτυξη της προλεταριακής εξουσίας, η πολιτική της άρθρωσης, η άμυνα, η επίθεση, είναι πράγματα σοβαρά που θεμελιώνονται στη μαζικοποιημένη υλική υπόσταση του κινήματος. Είναι λοιπόν αναπόφευκτη η απομόνωση όλων εκείνων που δεν ξέρουν να μεταβάλουν την ένοπλη πάλη σε μια διαλεκτική στιγμή του μαζικού κινήματος, της προλεταριακής αποδιαρθρωτικής δράσης, της κορύφωσης της αυτοαξιοποίησης.

Ε. Ας γυρίσουμε λοιπόν στο θέμα μας, ας ξαναπιάσουμε το νήμα. Ενάντια στην ιδεολογία των μη-τάξεων και στις θέσεις που τείνουν να αποδεσμεύσουν την ανανέωση των κοινωνικών σχέσεων, την ποιοτική απελευθέρωση των αναγκών από τις σχέσεις παραγωγής, από τους τρόπους με τους οποίους γίνεται η παραγωγή; Πιστεύεις ότι οι μαρξικές κατηγορίες επιτρέπουν να επισημανθεί η σχέση που ορίζεται ανάμεσα στον ανταγωνισμό στην παραγωγή και τον ανταγωνισμό στην αναπαραγωγή, σαν απελευθέρωση καινούργιων αναγκών;

Α. Η θεωρία του Μάρξ για τις τάξεις, έτσι όπως εκφράζεται στα έργα του, είναι μια θεωρία δεμένη με την κυκλοφορία. Ο Μάρξ ξεπερνά αυτή τη διατύπωση της θεωρίας των τάξεων όταν φτάνει στα κεντρικά σημεία της ανάλυσής του, όταν αντιμετωπίζει την θεματική της εκμετάλλευσης, όταν δηλαδή μιλά για αναγκαία εργασία, υπερ-εργασία και υπερ-αξία. Και εμείς επίσης μπορούμε να κατανοήσουμε μερικά πράγματα αν από τη λεγόμενη θεωρία των τάξεων περάσουμε στην εργατική σκοπιά θεώρησης της παραγωγικής διαδικασίας. Προσωπικά είμαι πεισμένος πως τα στοιχεία της υποκειμενικότητας, η ταυτότητα και η κυκλοφορία των αναγκών, οι ανάγκες απελευθέρωσης, μπορούν να γίνουν αντιληπτές μόνο από αυτή τη θεωρητική και πρακτική σκοπιά. Με ποια έννοια; Με την έννοια ότι μόνο όταν θα κατορθώσουμε να δούμε την παραγωγή πριν απ' όλα σαν κάτι που βάζει σε κίνηση μια κάποια ζωτικότητα της εργατικής-δύναμης, σαν εργασία δηλαδή που παράγει υπεραξία (και αυτή η ζωτικότητα ακολουθώντας τους ρυθμούς της παραγωγικότητας, γίνεται ολόένα και

λιγότερο αδιαφοροποίητη)· κατά δεύτερο λόγο όταν θα δούμε την παραγωγή σα μια μάζα αγαθών, πλούτου, αξιών χρήσης που στο τέλος της διαδικασίας μπορούν να βρεθούν πραγματικά στα χέρια μας· τρίτο, όταν θεωρήσουμε ότι ετούτη η παραγωγική διαδικασία έχει φτάσει στο όριο μιας εσωτερικής παραγωγικής ορθολογικότητάς της και ανοίγεται πια η αναγκαιότητα μιας βαθιάς ανανέωσης της με αναφορά τις μεταβολές της αξίας χρήσης της απασχολούμενης εργατικής δύναμης: αν λοιπόν κάνουμε όλα αυτά τα δήματα (παρόλο που φαίνονται πολλά και περίπλοκα αλλά που στη πραγματικότητα είναι απλά και βρίσκονται γύρω μας) τότε μόνο θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε την αλληλουχία της διαδικασίας των αυτονομιών, την ενωτική συγκρότησή τους μέσα στην επαναστατική διαδικασία της πάλης των τάξεων.

Εδώ θά ήθελα να κάνω μια παρένθεση. Θα ήθελα να προσπαθήσω να δω, από μια τυπική σκοπιά ποιά είναι η θεωρητική κατάσταση που οι πιο εκλεπτυσμένες εκφράσεις του κόμματος του γκέττο μπορούν να μας προσφέρουν σήμερα, και πώς, ξεκινώντας από αυτά τα σχήματα μπορούμε να βοηθηθούμε για να κατανοήσουμε όλη εκείνη τη σειρά των θημάτων και άρα να τονώσουμε μια μαρξιστική πρακτική ανάλυσης σ' αυτό το πεδίο. Είναι αναμφίβολο για παράδειγμα ότι μια μεθοδολογία σαν εκείνη που παρουσιάζεται σε μερικά κείμενα του Φουκώ ή σε κάποιες άλλες γαλλικές τοποθετήσεις, μια μεθοδολογία ριζικής ρήξης με την ίδια την έννοια της ολότητας, της σφαιρικότητας, και η συνακόλουθη ικανότητα να ξεκινάει κανείς την ανάλυση από τις σχέσεις που ορίζει η μικροφυσική της εξουσίας: να, αυτό μπορεί να αποδειχτεί εξαιρετικά σημαντικό για να οδηγηθούμε σε μια ανασύνθεση του προγράμματος.

Εγώ νομίζω πως στο Μαρξ και στον επαναστατικό μαρξισμό, η πολυπλοκότητα των σχέσεων εξουσίας που διαπερνούσαν την κοινωνία και ειδικότερα το εργατικό κομμάτι της κοινωνίας, έχουν κατά καιρούς οριστεί με ανάλογη ακρίβεια· επίσης, νομίζω, ότι η θεωρία και η πρακτική της επαναστατικής διαδικασίας δεν συγκροτήθηκαν ποτέ μέσα από τή συνένωση και την ισοπέδωση όλων εκείνων των διαφορών που βρίσκονται γύρω μας, αλλά αντίθετα ήταν αποτέλεσμα της έξαρσης αυτών των διαφορών και συστηματικής ανασύνθεσής τους μέσα στο επαναστατικό πρόγραμμα. Ανέκαθεν με εντυπωσίαζε η ανάλυση πάνω στις εθνότη-

τες. Ο λόγος πάνω στις εθνικές ιδιαιτερότητες είναι ένας λόγος που, από τη σκοπιά της υλιστικής έρευνας των ιδιαιτεροτήτων, ανασυνθέτει ένα επαναστατικό πρόγραμμα – σε καμιά περίπτωση μέσα σε μια αφηρημένη ενότητα! – μόνο οι θεωρητικές διαστρεβλώσεις που ακολούθησαν οδήγησαν πότε-πότε σ' αυτό. Στην υλιστική ανάλυση όμως είναι αντίθετα ο πλούτος των ιδιαιτεροτήτων που υπερισχύει. Σήμερα μπορούμε να μιλάμε για την αντίληψη της περιφερειακής αυτονομίας, μπορούμε να μιλάμε για μια σειρά άλλα επαναστατικά στοιχεία που, ειδικά στην Ισπανία και τη Γαλλία, βρίσκονται στη βάση ομογενοποιημένων επαναστατικών συμπεριφορών.

Να λοιπόν, αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό για να κάνουμε κατανοητό πως η ιδιαιτερότητα ορισμένων τομέων πρέπει να αναγνωρίζεται, αλλά και ταυτόχρονα πως αυτή η ιδιαιτερότητα δεν μπορεί να εκφραστεί αποτελεσματικά παρά μόνο μέσα από μια ανασύνθεση με όρους ταξικής πάλης. Μια κάποια υπερτίμηση των ιδιαιτεροτήτων και υποτίμησή της εξουσίας είναι χαρακτηριστικό ορισμένων θέσεων του κόμματος του γκέττο. Εκεί όπου αντίθετα η σχέση τους θα έπρεπε να εκφράζεται με όρους λειτουργικούς μέσα από ένα ολικό εμπλουτισμό της θεματικής που έχουμε μπροστά μας και που μπορούμε να αναπτύξουμε.

Στην κρίση που μαστίζει το εργατικό κίνημα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '50 έρχονται μερικές τοποθετήσεις που προσπαθούν να δώσουν μια απάντηση. Ο λεγόμενος εργατισμός γεννιέται και διαμορφώνεται σε μια προσπάθεια πολιτικής απάντησης στην κρίση του εργατικού κινήματος της δεκαετίας του '50, κρίση που καθορίστηκε κύρια από και γύρω από το ιστορικό γεγονός του 20ου Συνεδρίου. Είναι η πρώτη φορά που οι διανοούμενοι της αριστεράς, και όχι μόνο αυτοί, τοποθετούνται στο πρόβλημα κατά τρόπο τόσο δραστικό. Και παρά την φρόνιμη στάση των διαχειριστών του εργατικού κινήματος (εδώ ο τολιατισμός έδωσε τον καλύτερο εαυτό του) η οριστική έκπτωση του συνολικού εκφραστή του πολιτικού προγράμματος, της Σοβιετικής Ένωσης, γίνεται εκείνη τη στιγμή αισθητή σε όλα τα επίπεδα. Κατόπιν έρχεται η Ουγγαρία: και αυτό επιδρά σημαντικά στη συνείδηση των αγωνιστών, το γεγονός δηλαδή ότι τα άρματα μάχης εισβάλλουν στην Ουγγαρία για να τσακίσουν μια επανάσταση με πολλά εργατικά και αριστερά χαρακτηριστικά πυροδοτεί μια σει-

ρά απο αντιδράσεις. Στή συνέχεια η κρίση του σταλινισμού, όπου με κρίση του σταλινισμού εννοούμε μια αρκετά διάχυτη αίσθηση εκφυλισμού της ίδιας της θεωρίας του μαρξισμού.

Όλα όσα ανέφερα λοιπόν βρίσκονται στη βάση μιας συνειδητοποίησης που ωστόσο, καθώς έλεγα πριν, αρχικά αναπτύσσεται αποκλειστικά στο εσωτερικό του παραδοσιακού εργατικού κινήματος. Πράγματι το ταξικό κίνημα στην Ιταλία βρίσκεται σε αδιέξοδο, ένα αδιέξοδο που από τη μια πλευρά αποδείχνει την οριστική εξάντληση των ελπίδων της Αντίστασης και του τρόπου πολιτικής δράσης που ήταν δεμένος με τις εμπειρίες της Αντίστασης, ενώ από την άλλη δεν παρουσιάζει τίποτα το εναλλακτικό, τίποτα που να αρχίζει να προτείνει έναν αυθεντικό δρόμο προς τον κομμουνισμό, έστω και με τους ίδιους όρους που το εργατικό κίνημα παρουσίαζε το πρόγραμμά του – δηλαδή με τους όρους ενός αυθεντικού Ιταλικού δρόμου προς το σοσιαλισμό. Βρισκόμαστε μπροστά στο κενό. Και στην έλλειψη, τώρα πια, ιστορικής συνέχειας αντιστοιχεί και ένα κενό προοπτικής.

Ε. Στο πολιτικό κενό εκείνης της περιόδου η μοναδική πολιτική εμπειρία που έμοιαζε να θέτει το πρόβλημα της «επανάστασης στην Ιταλία» ήταν εκείνη που κατευθυνόταν από τον Μοράντι. Ποια ήταν τα ουσιαστικά στοιχεία αυτής της εμπειρίας;

Α. Στο σοσιαλιστικό κόμμα, αυτό που ονομάστηκε μοραντισμός στάθηκε ίσως η μοναδική πολιτική δύναμη που έκανε μια πρωτότυπη προσπάθεια να συγκεκριμενοποιήσει τους πολιτικούς όρους μιας επαναστατικής ανόδου. Μέσα στο μοραντισμό συνυπήρχαν μια σειρά από στοιχεία (πολύ συγκεκριμένα αν θέλεις) ενός έντονου λαϊκού δημοκρατικισμού, που αποτελεί παράδοση άλλωστε ανάμεσα στους σοσιαλιστές, ενός έντονου δημοκρατικισμού που έτεινε να αναπτυχθεί κύρια μέσα στους μαζικούς οργανισμούς, στις μαζικές οργανώσεις μέσα στα εργοστάσια, μαζικές οργανώσεις συνεταιρισμών, κ.τ.λ., γενικά μέσα στην παλιά δομή του εργατικού κινήματος. Ο μοραντισμός, από το σύνολο των στοιχείων που συγκροτούσαν το μαζικό κίνημα, επέμενε κύρια στα δημοκρατικίστικα στοιχεία.

Ε. Υπήρχε λοιπόν στο μοραντισμό μια κριτική του σταλινισμού;

Α. Αν θέλεις, ναι. Περισσότερο όμως από κριτική, επρόκειτο για μια επιδίωξη, μια στάση που υπάρχει μέσα στο εργατικό κίνημα και που είναι δεμένη με την ίδια τη σοσιαλιστική παράδοση σαν τέτοια. Αναμφίβολα σε κάθε σοσιαλιστική προλεταριακή ένωση υπάρχουν στοιχεία αντισταλινισμού· είναι ωστόσο παράδοξο αν σκεφτείς ότι ακριβώς οι πιο πιστοί μοραντικοί είναι εκείνοι που κατηγορήθηκαν στη συνέχεια σαν «αρματιστές», δηλαδή σαν αυτοί που υποστήριξαν την εισβολή των αρμάτων μάχης στην Ουγγαρία. Γιατί; Γιατί δίπλα στο δημοκρατικισμό υπήρχε μια δυνατή ενωτική (μετωπική) στάση, και τα δυο στοιχεία ήταν το ίδιο έντονα, συνιστούσαν μαζί την έννοια της ενωτικής πολεμικής: μέσα στα μαζικά όργανα είμαστε ενωμένοι μέχρι τέλους. Τούτο το σύνθημα, ενότητα, ήταν το μοναδικό σύνθημα που επέτρεπε να εκφραστεί μια δημοκρατία, αν και συχνά επρόκειτο για ένα δημιουργικό δημοκρατικισμό, μέσα στο εργατικό κίνημα. *Μ' αυτό τον τρόπο* γινόταν η απόπειρα να επανακτηθεί η διαλεκτική του κινήματος που η οργάνωση του Κ.Κ. δεν παραχωρούσε στο μαζικό κίνημα.

Από αυτή την άποψη ο μοραντισμός ήταν ένα φαινόμενο εξαιρετικά αμφιλεγόμενο και δεν είναι τυχαίο πως ακριβώς εκείνη την περίοδο, μετά τον πρόωρο θάνατο του Μοράντι, οι διάφορες μοραντικές φράξιες ξεκαθάριζαν τους λογαριασμούς τους, ενώ ο Παντσιέρι διαγράφεται από την ηγετική μοραντική ομάδα του σοσιαλιστικού κόμματος. Αυτή η διαγραφή επιτρέπει στον Παντσιέρι να προχωρήσει σε μια πρώτη απόπειρα συνένωσης νέων διανοουμένων και νέων εργατών που, περνώντας από το σοσιαλιστικό κόμμα, αλλά όχι μόνο απ' αυτό (δες για παράδειγμα το Πανεπιστημιακό τμήμα του Κ.Κ.Ι. στη Ρώμη), συγκροτούν μια πρώτη προσπάθεια ανάλυσης πάνω στα προβλήματα που έμπαιναν εκείνη την εποχή.